

4-29-2018

07 February 1914 Reforms

Krikor Guerguerian

Follow this and additional works at: https://commons.clarku.edu/mixedi_court_martial

Recommended Citation

Guerguerian, Krikor, "07 February 1914 Reforms" (2018). *Mixed I - Courts Martial*. 7.
https://commons.clarku.edu/mixedi_court_martial/7

This Book is brought to you for free and open access by the Private Materials (Archive 2) at Clark Digital Commons. It has been accepted for inclusion in Mixed I - Courts Martial by an authorized administrator of Clark Digital Commons. For more information, please contact mkrikonis@clarku.edu, jodolan@clarku.edu.

DOSSIER

XLVI

46

*Համար
Պ. Կապույտու, Բ. Լուս.
ԵՂ 5-20-542*

Առ Ամենապատիւ Տ.Տ. Ջաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ.

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

1912 Օգոստոս — 1913 նոյեմբեր.

Հայոց Հարցին վերաբացումը.

Ա.

4 Դեկտ. 1913

Հայկական հարցը հետեւեալ պայմաններու մէջ եւ հետեւեալ ձեւով վերաբացուեցաւ:

Սահմանադրական ռեժիմի վրայ մեր դրած յոյսերը խիստ քիչ ժամանակամիջոցի մէջ ի դերեւ ելաւ. մենէ ոմանք սկիզբէն թեթաւատ, վեց ամիսէն արդէն ամէն յոյս կորսնցուցած էին: Ոմանք Ատախայի ջարդին վրայ սթափեցան. մէկ մաս մըն ալ, նոյնիսկ այդ ջարդերէն վերջը, դեռ բաւական ժամանակ, Թուրքաց հետ գործակցութիւնը կարելի եւ անհրաժեշտ նկատեց, անսպառ համբերութիւն ցոյց տուաւ, լաւատես մնաց: Բայց վերջ ի վերջոյ ան ալ Թուրքերէն Հայոց վիճակին բարելաւումը սպասելու անկարելիութեանը համոզուեցաւ:

Թուրքիոյ շուրջէն քաղաքականութիւնը երթալով սաստկացեր էր: Հայաստանի մէջ այդ քաղաքականութիւնը, Բիւրտերու հանդէպ խիստ ներողամիտ եւ որոշ կերպով քաջալերի բնոյթ մը կ'առնէր: Ամենէն կոյիներն ալ տեսան ասիկայ, անյնպէս որ հինգ տարը վերջը Թուրքիոյ Հայերը առ հասարակ Թուրք կառավարութեան վրայ մազի չափ հաւատք չուներին:

Օսմանեան Երեսփոխանական ժողովին մէջ իսլամական քրիստոնատեաց եւ շուրջէնական հոսանքները աւելի ուժգին էին քան կառավարական շրջանակներու մէջ, ապացոյց այն ծափերը որոնք ողջունեցին Ատախայի ջարդին առթիւ Միւսթէշար Ատիլ Պէյի յերիւրանքները: Հողային հարցի կարգադրութեան համար Հայաստան դրկուելիք յանձնաժողովներու օրակարգին դէմ դիմադրութիւնը որով կառավարութիւնը ետ առաւ օրինագիծը եւն եւն:

Բացասական աւելի տխուր հետեւանքներու տեղի չտալու համար Օսմանեան
 Հայոց երեսփոխաններուն մեծամասնութիւնը խոհեմութիւն սեպած էր Հայկական պա-
 հանջները իր ամբողջ ծաւալով բեմին վրայ չպարզել վասն զի նոր ջարդերու վախը
 երբեք անհետացած չէր: Այլ կառավարութեան մօտ ^{առանց} ~~հիմն~~ աղմուկի եւ ցոյցի աշխա-
 տիլ Հայոց վիճակը բարելաւելու համար: Աշխատութիւն մը որ երբեք չյաջողեցաւ:
 Փոքրամասնութիւնն այս աստիճան զգուշութիւնը չափազանց կը համարէր, բայց կը
 նկատէր որ արդէն սակաւաթիւ Հայ Օսմանեան երեսփոխանները իբր իթիհատական եւ
 ոչ-իթիհատական բաժնուած էին, եւ հետեւելիք ուղղութեան մէջ ալ նոր բաժա-
 նում մը Թուրքաց աչքին առջեւ բոլորովին տկարանալ պիտի ըլլար: Այս տեսարանը
 չպարզելու համար փոքրամասնութիւնը մեծամասնութեան կարծիքին առջեւ խոնարհեցաւ:

1910 էն 1911 ի վերջերը գաւառներու մէջ Հայկական կեանքէ հետզհետէ
 անհանդուրժելի կը դառնաց եւ օսմանեան Հայ երեսփոխանները Սատրազամ Սայիտ
 Փաշային խիստ համեստ պարունակութեամբ ծանուցագիր մը ներկայացուցեր էին
 այլեւս անսպասելի եղող բարեկարգական միջոցները ~~պարունակող~~: Այս դիմումը
 շատ հանդիսաւոր կերպով կատարուեցաւ, բայց Հայ ծերակուտականները մեր բոլոր
 թախանձանքին հակառակ այլեւայլ պատճառներով չմասնակցեցան, ինչպէս չորս տար-
 ուան մէջ երբեք Հայկական խնդիրներով զբաղելու պէտք չէին զգացած: Նոյն պիսի
 համեստ պահանջներով ներկայացած էր նաեւ Պատրիարքարանը յանդէն ազգային ժո-
 դովոյ 1912 Փետրուար 14 ին:

(Աննէքս 1)

Ինչպէս վերը յիշեցինք մաս մը Հայեր սահմանադրական ուժիմին թէ Հայոց եւ
 թէ առհասարակ օսմանեան բոլոր ազգերուն մասին սնանկութեան մը յանգիլը վա-
 դուց նախատեսած էին եւ այդ ատենէն զգացեր էին պէտքը բարւոքելու մեր յարա-
 բերութիւնները Ռուսիոյ հետ իբրեւ վերջին յենակէտ Հայութեան:

Այդ յարաբերութիւնները, յար եւ նմանը Թուրքաց եւ Հայոց մէջ եղածին,
 փոխադարձ կասկածանքի եւ ռուս կառավարութեան կողմէ Հայոց դէմ, իբրեւ թէ առ
 ի զգուշութիւն կամ զանազան պատճառներով, ի գոյծ դրուած հալածանքի քաղաքակ-
 նութիւն մըն էր: Կովկասի Հայերը դուրսէն օգնութեան մը կարօտ էին այդ յարա-
 բերութիւնները շտկելու համար: Մեր ազգայիններէն ոմանք օգնութեան այդ գործը

521

իրենց կարողութեան չափով կատարեցին: Այդ փորձերը սիրայօժար ընդունուեցան, այսպէս Պ. Զարիքովի միջոցով յաջողած եղանք նոր ուղղութիւն մը մտցնելու, նոր թուական մը բանալու Ռուսիոյ եւ Հայոց մէջ, ոչ միայն Ռուսահայոց այլ եւ Տաճկահայոց վրայ ալ տարածելով Ռուսիոյ համակրութիւնը եւ պաշտպանութիւնը: Այս աշխատութիւնը կատարեցինք երկու հիմերու վրայ: Նախ ջրելով այն ճրի կասկածանքը զոր ռուս կառավարութիւնը ունէր կարծելով թէ Հայերը, ուրիշ կովկասեան ցեղերու հետ միացած, կովկասեան անջատ իշխանութիւն մը հաստատելու գաղափար էր, այսինքն անջատողական միտք մը կը սնուցանէին: Երկրորդ ապացուցանելով թէ Հայոց պահպանումը եւ բարգաւաճումը թէ Կովկասի եւ թէ սահմանագլխի օսմանեան գաւառներու մէջ ոչ միայն ռուսական շահերուն չի սպառնար այլ եւ իսկապէս համաձայն այդ շահերուն, վասն զի հայ տարրը ըլլայ երկու կամ երեք միլիոն, ցրուած 12.000.000 է աւելի իսլամ զանգուածի մը մէջ, հաւասարակշռութեան թանկագին տարր մը կը կազմէր եւ յառաջդիմական եւ քաղաքակրթական ազդակ մը զոր ստեղծել պէտք էր եթէ արդէն գոյութիւն չունենար:

Ռուս նախորդ դեսպան Պ. Զարիքովի եւ արդի դեսպան Պ. Տը Կիրսի եւ կարգ մը ռուս լիբերալ/խիբի/պետական անձնաւորութիւններու, Պ. Կուշկովի, Հոկտեմբերեաններու պետ եւ Տումայի նախագահ, Պ. Միլիոնովի, գատէտներու պետ եւ այլոց, որ Պոլիս այցելեցին այս երեք չորս տարուան մէջ, այս միտքով խօսեցանք եւ անոնց մէջ այս համոզումը խորապէս տեղաւորելու յաջողեցանք: Միւս կողմէ հայ ազգը չ ցեղային պաշտպանութեան գերագոյն գիտակցութիւնը ցուցուց: Ազգային ազատագրութեան դատին շուրջ միանալով սերտօրէն եւ յանուն անոր զոհեցին այն դառնութիւնը, որ կը տածէին հանդէպ ռուս կառավարութեան Կովկասի մէջ մտաւորականութեան հանդէպ անոր հալածական քաղաքականութեան շնորհիւ: Պ. Վորոնցով-Տաշկովի արդէն խաղաղասէր ուղղութիւնն ալ եկաւ օգնել մեր ջանքերուն եւ թ ռուս-հարկական համակրութիւնն ամուր կերպով ձեռք բերուած պահանջ ջուրմները անլսելի կը մնային օսմանեան կառավարութեան քով: Մեր յարաբերութիւնները Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ հանդէպ այս վիճակի մէջ էին երբոր պալքանեան պատերազմը ծագեցաւ:

ՀԱՅ ԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆՑ ՀԱՐՑԸ ՍՏԱՆՁՈՒԱԾ ԹՈՒՍԻՈՑ ԿՈՂՄԷ.

ԹՈՒՍԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ.

ԾՐԱԳԻՐ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ԱՌՋԵԻ.

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ԹՈՒՍԻԱ ԴԵՄ ԴԵՄԻ.

Մէկ կողմէ սահմանադրական ռէժիմին փորձը հաստատեց թէ իսլամական մտայնութիւնը միմիայն կառավարկան ձեւի մը փոփոխութեամբ սրբագրել կարելի է և միւս կողմէ պաշտանեան պատերազմը թուրք կառավարութեան մէջ տիրող անիշխանութեան եւ անկարգութեան որ աստիճան խորունկ եւ անդարմանելի վիճակի մը հասած ըլլալը բոլորովին մերկացուց: Թուրքի կորստեան հետ Անատոլուի խնդիրը ինքնին քաթմէնութիւն ստացաւ: Հայոց կեանքի անհանդուրժելիութիւնը օրըստօրէ կ'աւելնալ: Համիտեան Ռէժիմի ժամանակ հայկական բարենորոգմանց արգելք եղող Թուրքի տրամադրութիւնները մեզի հանդէպ փոխուած էին: Հայկական բարենորոգմանց խնդիրը ինքնին ամէն Հայու մտքին ու սրտին մէջ արթնցաւ եւ Թուրքի նպաստաւոր տրամադրութիւններէն օգտուելով ջ խորհեցանք/Վեհ. Կաթողիկոսին յանձնել Պետութեանց մօտ կատարուելիք դիմումները, բան մը որ հոս մեզի համար անհնարին էր: Առաջին քայլը ըրաւ Նախկին Պատրիարքը Արշարունի Սրբազանը որ յուզիչ նամակով մը պարզեց Վեհ. Կաթողիկոսին Տաճկահայոց վիճակը, խնդրելով ձեռնարկել իր Հօտին պաշտպանութիւնը:

Վեհ. Կաթողիկոսը ռուս պետութեան թոյլատրութեամբ, ընդգրկեց եւ գործադրութեան դրաւ այս գաղափարը Եւրոպայի հայ պատուիրակութիւնը նշանակելով եւ անոր գլուխ կարգելով Պօղոս Նուպար Փաշա, որ ամենայրմար անձնաւորութիւնն էր եւ որ իրօք ամենամեծ ծառայութիւններ մատոյց մեր դատին եւ կը շահութունակէ մատուցանել: Բայց ինչպէս հայկական խնդրոյն միջազգային վերաբերումը Պոլսոյ թելադրութեամբ էր, նոյնպէս սկիզբէն մինչեւ այսօր անոր ուղղութիւն տուողը եւ բուն բանակցութիւնները Դեսպանատանց հետ վարողը Պոլիսը մնաց: Թէեւ պահ մը պետութեանց դահլիճներուն մէջ ուղղակի խորհրդակցութիւններ կատարուեցան բայց հարցը պաշտօնապէս բացուելուն պէս իրական կեդրոնը հոս փոխադրուեցաւ:

Ասոր պատճառը երկուք է. առաջինն այն է որ հայկական խնդիրը, Հայոց ցաւը
 ըր եւ տաճկական մտայնութիւնը պէտք էր սերտուած ըլլալ այն մարմինէն որ զայն
 ձեռք պիտի առնէր: Պոլիսէն դուրս դժուար էր կ'ստանայ այս բաներուն քաջածանօթ
 անձեր գտնել եւ երկրորդը, թէ Ռուսիա, իբրեւ արդիւնք Հայոց եւ Ռուսիոյ միջեւ
 հաստատուած բարեկամութեան, ինքը նախաձեռնարկութիւնը առաւ հայկական բարենո-
 ղոգումներու հարցին եւ զայն առաջ վարելու պաշտօնը յանձնեց Պոլսոյ ռուս դես-
 պան Կիւրքիճի: Տը Կիրսին, որուն պէտք է ըսել թէ նպաստեցինք եւ մենք: Ասով
 հայկական հարցին ծախրութեան կեդրոնը հոս փոխադրուեցաւ: Նուպար Փաշան Եւրո-
 պական մայրաքաղաքներու մէջ, Փարիզ, Լոնտոն եւ Պերլին, եւ մենք հոս դեսպա-
 նաց քով աշխատեցանք միշտ համաձայնութեամբ, շարունակ՝ զիրար տեղեկագրելով,
 իրարու ըսածը սրբաբար ընելով հոս եւ Եւրոպայի միջեւ եւ մինչեւ ցայսօր ալ
 այս ձեւով կը շարունակենք:

Առաջին բանը ^{մեզ/} Ռուսիոյ/նկատմամբ ցոյց տուած բարեացակամ տրամադրութիւն-
 ներուն սահմանը գիտնալ պէտք էր: Արդեօք անիկա հայկական ինքնավարութիւն մը
 հաստատելու չափ ^{ուստ} արագ պիտի երթար եւ յանձն պիտի առնէր այս աստիճան լայնամիտ
 բարենորոգմանը պաշտպանութիւնը ստանձնել:

Այս հարցումին պատասխանը հաստատական եղաւ ահա թէ ինչպէս: Դեսպանատունը
 սկզբմամբ Բեթրսպուրկէն հրահանգ ստանալէ վերջը, հրահանգ զոր ինքը provocieren
 ըրաւ մեր դիմումին վրայ, բարենորոգմանց մասին մեր բաղձանքը նախ իմանալ
 ուզեց եւ առաջարկեց մեզի որ պատճառաբանեալ նախ իծ մը ներկայացնենք իրենց:

Այս նախագծին պատրաստութիւնը երկու երեք ամիս տեւեց. բոլոր հայու-
 թիւնը, յեղափոխական կուսակցութիւններն, Ազգային Ժողովի խմբակցութիւնները,
 վերջապէս բոլոր հոսանքները պէտք էր անոր շուրջ համաձայնեցնել: Պէտք չէր
 մոռնալ նաեւ որ Թուրք կառավարութիւնը անհաշտ պիտի գտնուէր անոր դէմ եւ
 շարժմը յապաւումներ պիտի պահանջէր եւ հաւանաբար, ստանար: Կը սպասուէր նաեւ
 որ Ռուսիա ալ անկէ քիչ մը բան պիտի պակսեցնէր: Ահա այս նախատեսութեամբ
Պատթիարքարանը կազմեց իր նախագիծը ընդարձակ պատճառաբանութեամբ: Նախ ներ-

կայացուց զայն միմիայն Ռուսաց դեսպանին, անոր կարծիքը եւ թելադրութիւնները առնելու համար. վերջինս իր կողմէ Պետրսպուրկի Դահլիճին ներկայացուց զայն անոր կցելով ընդարձակ պատճառաբանութիւն մը (Annexe 3): Ապա Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի դեսպաններուն կողմէ յայտնուած փափաքին վրայ Ռուսիոյ դեսպանին հաճութեամբ ծրագրին մէկ մէկ օրինակ ալ հաղորդուեցաւ այս պետութեանց դեսպաններուն: Միւս կողմէ Պօղոս Փաշայի նախագահութեան տակ գտնուող պատուիրակութիւնն ալ մեր կողմէ ծրագրի պատրաստութեան մը անգիտակ ըլլալով բարենորոգմանց առանձին ծրագիր մը կը պատրաստէր զայն ներկայացնելու Մեծ Պետութեանց կամ Լոնտոնի դեսպանաժողովին (Annexe 4) (1) բայց արդէն այս նախագծերը վերջնական հանգամանք չունէին. Ռուսիոյ դեսպանատան եւ Պատրիարքարանի միջեւ որոշուած էր որ Պատրիարքարանը ներկայացուծ նախագծի մասին ռուս կառավարութեան տեսութիւնները իմանալէ վերջը — բուն ծրագիրը յօրինէ. այդ պարագային որոշած էինք օգտուիլ նաեւ Պատուիրակութեան նախագծի մէջ գտնուող կարգ մը նպատակայարմար առաջարկներէ:

Պէտք էր հոս աւելցնել որ ազգային պատուիրակութեան սկզբնական նախագծին հիժը 1895 ի Մայիսեան ծրագրի շիրն էր բարեփոխուած ժամանակին համեմատ: Պատուիրակութիւնը վերջէն փոխեց անոր ձեւը եւ մեր նախագծին ձեւին յարմարցուց:

/ 1/ Միեւնոյն ժամանակ Պետրսպուրկի հայ ազգայինները եւս զատ ծրագիր մը կը դրկէին Պօղոս Փաշային: Ծրագիրներու այս բազմազանութեան մէջ, նուպար Փաշայի առաջարկութեան համաձայն: ^{Ազգային} ~~Ապաւելով~~, յանձնախումբի կողմէ յատուկ նուիրակ մը դրկուեցաւ ի Բարիզ, որ պաշտօն ունէր Ազգային Պատուիրակութեան հետ միացնել բոլոր ծրագիրները/ եւ կազմել պաշտօնական նախագիծ մը: Երկու ամսուան բանակցութիւններէ եւ թղթակցութիւններէ վերջ ծրագրի ընդհանուր կէտերու վրայ համաձայնութիւն կըրցաւ գոյանալ, միայն Պատուիրակութիւնը իր նախագծին մէջ կ'ընդունէր Եւրոպացիներէ կազմուած հակակշռի մնայուն մարմին մը տեղին մէջ, ինչ որ մենք աւելորդ բարդութիւն մը նկատելով չկըրցանք ընդունիլ: Այդ միջոցին Ապահով Թանձնախումբի մէկ ուրիշ անդամ, իր անձնական գործով Բարիզ կը մեկնէր,

Weyden,

Weyden - Weyden,

~~Weyden~~ Weyden,

Weyden,

Weyden - Weyden

Weyden,

Weyden,

Weyden,

Weyden,

Weyden,

Weyden,

Weyden,

Weyden,

Բաւական սպասոււմէ վերջը ռուս կառավարութիւնը յայտարարեց որ Պատրիար-
 նախագիծը, մէկ երկու անկարեւոր փոփոխութեամբ, ընդունելի կը նկատէի: Դես-
 պանը յայտնեց թէ ռուս կառավարութիւնը օգտակար չի նկատեր որ Պատրիարքարանը
 իր ծրագիրը ներկայացնէր ուղղակի պետութեանց, այլ թէ ինքը պաշտօն յանձնած
 էր իր առաջին թարգմանին Պ. Մանտէլշտամի, որ առաջին կարգի իրաւագէտ մըն է
 որպէս զի անիկայ հայկական բարենորոգմանց ծրագիրը պատրաստէ յանուն ռուս
 կառավարութեան որ որդեգրեր էր մեր դատը եւ պիտի վերցնէր նսխաձեռնութիւնը
 դատին պաշտպանութեան:

Եւ իրօք Պ. Մանտէլշտամ քիչ ժամանակի մէջ պատրաստեց զայն եւ զոր Պե-
 տրսպուերկի դահլիճը ընդունեց: Այս ծրագիրը, որ մտերմաբար հաղորդուեցաւ մե-
 զի խտացումն էր մեր նախագծի (*Annexe 5*) բոլոր էական տրամադրութիւննե-
 թուէն, ինքնավար Հայաստանի նախապայմաններով: Եւ արդէն Հայաստանի բարենո-
 ռոգմանց խնդիրը — կը կրէր ինչ որ մենք զգուշացած էինք եւ անոր — հայաբնակ
 նահանգներ — անուն տուած էինք:

Ռուսիան մեր խնդիրն ձեռք առնելուն հետ, իսկոյն համաձայնած էր Բրի-
 տանիոյ եւ Ֆրանսայի հետ զայն քալեցնելու համար, հաւանական ընդդիմութիւնը
 Գերմանիոյ կողմէն պիտի գար: Ուստի եւ ռուս կառավարութիւնը սկիզբը Գերմա-
 նիան եւ անոր զինակիցները Աւստրիա եւ Իտալիա խորհրդակցութենէ դուրս ձգե-
 լով միմիայն Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ կազմած էի համաձայնութեամբը հայկա-
 կան հարցը առաջ տանել խորհեցաւ եւ իրաւունք ունէր այսպէս շարժելու քանի
 որ 1895 ին Գերմանիան, Աւստրիա-Հունգարիան եւ Իֆ/ֆ/ֆ/ֆ/ Իտալիան ձեռնպահ
 մնացած էին հայկական խնդրոյն մէջ:

Այս հաշիւը ի դերիւ ելաւ որովհետեւ Գերմանիա Հայկական հարցին վերա-
 բացումը եւ Ռուսիոյ դիտաւորութիւնը գուշակած էր: Ուստի յանկարծ ինքը
 հայկական բարենորոգմանց հարցը ձեռքը առնելու պէս գաղափար մը ունենալը

օգտուելով այդ առիթէն յանձնարարուեցաւ իրեն ջանալ համոզելու Ազգային
 Պատուիրակութիւնը ընդունելու ամբողջութեամբ մեր նախագիծը, քանի որ արդէն
 իսկ յարմար տեսնուած էր ռուս դեսպանէն եւ աւելի վերջ Պետրի/սպուերկի

Եւրոպայի դիւանագէտներուն հաղորդեց եւ այս լուրը ստիպեց Ռուսիան որ հրատարի Գերմանիան եւ անոր զինակից երկու պետութիւնները հայկական խնդիրէն դուրս ձգելու մտադրութենէն:

1895 էն մինչեւ 1918 Գերմանիոյ դիրքը բոլորովին փոխուած էր Թուրքիոյ հանդէպ մասնաւորապէս Անատոլուի մէջ: Գերմանիա որ 1895 ին գրեթէ ունէ շահ չունէր Ասիական Թուրքիոյ մէջ, 1918 ին մեծամեծ շահեր ունէր այն տեղ եւ այս տեսակէտով ամէն օտար պետութիւններէ առաջ անցեր էր արդէն: Իր խաղաղ մուտքովը Ատանայի վիլայէթին ամբողջութեանը, Գոնիայի հարաւային եւ Հալէպի հիւսիսային մասին մէջ, իր մօտաւոր թեւարկութեան, եթէ ոչ գրաւումին շաւիղը բացեր էր եւ հայկական հարցին առթիւ հասկցուեցաւ որ անիկայ որոշած էր մինչեւ Մուսուլը տարածուիլ ամբողջ միջագետքը գրաւելով: Հայկական հրացին այժմէն բացումը իր հաշուին եւ իր ակնկալութեանց տեսակէտով վաղահաս էր: Ամէն պարագայի մէջ հայկական խնդիրը որ Անատոլուի ապագայ բաժանման հարցին առաջին գլուխը պիտի ըլլար մեծապէս կը շահագրգռէր զինքը գրեթէ այն չափով, եթէ ոչ աւելի, որով Ռուսիան կը շահագրգռուէր:

Այս կացութեան անտեղեակ չէինք մենք եւ հայկական հարցին գլխաւոր պաշտպանութիւնը Ռուսիոյ ձեռքին մէջ դնելով հանդերձ Գերմանիոյ համակրանքն ալ ձեռք բերելու համար կանուխէն անհատական ու անպաշտօն խօսակցութիւններ կատարած էինք:

Այս խօսքերը Գերմանիոյ կողմէ շատ ջերմ ընդունելութիւն մը գտեր էին: Կիլիկիոյ մէջ իրենց մուտքին առթիւ հասկցուցինք որ Հայերը իրենց առեւտրական ոգիովը, աշխատասէր եւ ուշիմ բնաւորութեամբը, իրենց 4.500.000 ի մօտ ստուարութիւնովը, քաղաքակրթուած միակ եւ հզօր տարրը, մեծ աջակցութիւն կրնային ընծայել Գերմանիոյ վաճառականութեան տարածմանը այդ վայրերուն մէջ: Ասոր փոխարէն կը խնդրէինք իրմէ որ բարենորոգմանց դատին մէջ զմեզ պաշտպանէր: Հասկցուցեր

Ուհալիճին կողմէ: Կարճ միջոցէ մը վերջ, Ազգ. Պատուիրակութիւնը այլեւս չպընդեց իր նախագծի վրայ եւ ամբողջութեամբ ընդունեց մեր նախագիծը, այսպիսով հարթուեցաւ ամենէն մեծ դժուարութիւնը, որ առիթ դարձած էր մեր մէջ քիչ մը պաղ յարաբերութեան:

էինք որ Հայերը Թուրքիոյ դէմ անջատողական գաղափար չեն տածեր, բայց չեն կրնար նաեւ անհարգութեան պայմաններու տակ փձանալ: Հայկական բաժրենորոգումներէ Անատոլուի ամբողջութիւնը պահպանելու միակ իրական երաշխաւորուածութիւնն էր ըստ մեզ: Գերմանիան որ այդ ամբողջութիւնը պահպանելու ցանկութիւն կը յայտնէր, գոնէ որոշ ժամանակ մը, հայկական բարենորոգմանց ի գործ դրուեց լուր մէջ շահ ունէր: Այս խօսքերը ուշադրութեամբ եւ հաճութեամբ ունկնդրեց եւ զմեզ պաշտպանելու յօժարութիւնը յայտնեց. այդ միջոցին դարձեալ Կիլիկիոյ մէջ մօտաւոր շարքի մը լուրերը տարածուեր էին. ատոնցմէ զգացուած փութաց զրահաւոր թիւ դրկել Ատանայի շուրերը եւ շատ հանդիսաւոր կերպով յարաբերուէ թիւն հաստատել Սիսի Կաթողիկոսին հետ: Բայց ներքնապէս կասկածոտ մնաց կամ այդպէս ձեւացուց մեր բարեփոքորումանց պահանջին մասին, նկատելով զայն իբրեւ Ռուսիոյ կողմէ Հայաստանի գրաւումը դիւրացնելու համար հնարք մը եւ զմեզ, իբրեւ գործիք Ռուսիոյ ձեռքը, մինչդեռ իրօք ձիշտ ասոր հակառակն էր իրողութիւնը: Ուստի շատ բացորոշ կերպով Գերմանիա գոնէ սկիզբները Թուրքիոյ կողմը բռնեց եւ անոր խորհրդատուն եղաւ:

Այս պայմաններուն մէջն էր որ Ռուսիա Գերմանիոյ ներկայացնելու նախաձեռնութիւնը չտալու համար ստիպուած եղաւ վեց պետութեանց ներկայացնելու իր յօրինած ծրագիրը եւ զայն քննելու համար կազմուեցաւ յատուկ Յանձնաժողով մը որ Յ. Յուլիսին սկսաւ իր աշխատութիւնները եւ վերջացուց զանոնք Օգոստոս մէկին: Այդ յանձնաժողովին ատենագրութիւններուն մէկ ամփոփումը ունինք մեր ձեռքը:

1913

Յանձնաժողովը վերջնական արդիւնք մը չտուաւ, բայց ապարդիւն ալ չեղաւ. ամենէն ուշագրաւ երեւոյթը անոր մէջ նախ սա եղաւ որ Երրեակ համաձայնութիւնը կազմող պետութիւնները, Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա մէկ խումբ եւ երրեակ զինակցութիւնը կազմող պետութիւններն ալ Գերմանիա, Աւստրիա եւ Իտալիա մէկ խումբ ըլլալով իրարու դէմ ելան: Առաջինը ռուսական ծրագիրը պաշտպանեց եւ երկրորդը անոր հակառակեցաւ: Բայց այդ հակառակութիւնը ծրագրին բոլոր մասերուն դէմ չէր. կրնանք ըսել որ բուն բարենորոգումներուն համար երրեակ զինակցութիւնը երրեակ համաձայնութեան հետ որոշ չափով միաբանեցաւ: Հակառակութիւնը վեց վիլայէթները մէկ նահանգ կազմելու, ատոր գլուխը եւրոպացի

պետութեանց հաւանութեամբ մէկ ընդհանուր կառավարիչ կարգելու եւ այդ կառավարչին լիազօրութիւն տալու կէտերու դէմ էր: Այսինքն բարենորոգմանց գործը ի գլուխ դնելիք (*organisme*) ին դէմ էր. այս ընդդիմութեան շնորհիւ Գերմանիա եւ իր ընկերակիցները գլուխը մարմինէն կ'անջատէին:

Արդէն Գերմանիոյ թելադրութեամբ Բ. Դուռը, ձիշտ այդ Յանձնախիֆի ^{ժողովի} գումարման նախօրեակին — 1 Յուլիս 1918 — ընդհանուր շրջաբերականով (*annexe 5*)

կը հաղորդէր վեց պետութեանց թէ ինքը

1. Բոլոր Անատոլուի մէջ ընդհանուր բարենորոգումներ ի գործ պիտի դնէր. ^{ակաւն}

2. Թէ այդ նպատակով արեւելեան Անատոլուն կը բաժնէր քննիչ շիֆիֆ երկու հատուածի. Ա. էրզրում, Տրապիզոն, Սըվազ, Բ. Պիթլիս, Վան, Խարբերդ, Տիարպէթիր.

3. Թէ ամէն մէկ հատուածի գլուխը, եւրոպացի ընդհանուր քննիչներ (*Inspecteurs* -

général) պիտի նշանակէր տալով անոնց լայն իրաւասութիւններ: Իրօք այդ իրաւասութիւնները շատ չնչին էին:

Inspecteurs général ներու մասին հրատարակած օրինական տրամադրու-

թիւնները եւ անոնց հրահանգները ցոյց կու տան թէ որքան հապճէպով եւ արհամարհանքով փոյ գրի առնուած են անոնք, բոլորովին անհամապատասխան իրական պէտքերու եւ վարչական կանոններու:

Գերմանիա իր երկու աջակիցներով Բ. Դրան առաջարկութիւնը նախամեծար կը համարէր ռուսական ծրագրի այս մասին վերաբերող տրամադրութիւններէն, բայց Գերմանիան ալ Աւստրիոյ — Հունգարիոյ եւ Իտալիոյ հետ կարգ մը բարենորոգումներու եւ եւրոպական հսկողութեան մը պէտքը կը ձանձնար: Բայց հսկողութիւնն ալ իր հիւպատոսներուն հեռուէ հեռու իրաց վիճակին վրայ իրեն տեղեկութիւններ տալու ձեւովը կ'ըմբռնէր: Այս նպատակով ալ Կարնոյ մէջ Գերմանիոյ հիւպատոսութիւն մը հաստատելու որոշում կու տար:

Հայկական բարենորոգմանց մասին այս անգամ կատարուած աշխատութեանց առաջին գլուխը Յանձնաժողովին նիստերուն փակումովը կը վերջանար:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՌՈՒՍԻՈՅ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ՄԻԱՑՈՒՄ.

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՆ ՊԵՐԼԻՆ.

ՌՈՒՍ_ԳԵՐՄԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

ՄԻԻՍ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԴԻՐՔԸ.

ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐՈՒ ՎԵՑ ԱՅՏԵՐԸ.

Գերմանիոյ վճռականութիւնը հարկական հարցին մէջ, դիրք մը գրաւելու եւ գերակշռութիւնը Ռուսիոյ չթողլու մասին, մեզ շատ անհանգիստ կ'ընէր մանաւանդ անոր համար, որ, բացի այն ահագին շահերէն որ ունէր արեւելքի մէջ, Թուրքերու վրայ ունեցած իր անվիճելի ազդեցութեամբ, կրնար ի դերեւ հանել Ռուսիոյ ջանքերը: Գերմանիան Թարգմաններու ժողովին մէջ, ընդունելով պետութեանց քոն-դուլի սկզբունքը եւ բարեկարգութեան մէկ քանի կէտերը, խիստ ընդդիմութիւն մը կը յայտնէր ռուսական ծրագրին հիմնական սկզբունքներուն, եւ իր գինակիցներու հետ կը պաշտպանէր Թուրքերու ծրագիրը:

Այս վիճակի մէջ էր գործը, երբ Տոկ. Լեբսիուսը վերադարձաւ Կիլիկիայի իր ձամբորդութենէն: Յարգելի այս հայասերին առջին իսկ գործը եղաւ ծանօթանալ մեր խնդրին նորագոյն իրադարձութեանց եւ փարատելու կասկածները որ հաղորդած էին, գերմանական դեսպանատունէն իրեն, մեր ռուս քաղաքականութեան եւ շահերուն ծառայելու մասին: Շուտով սակայն կըրցանք համոզել զայն գերմանական կասկածներու անտեղի ըլլալը եւ ներկայացուցինք անոր այն պահանջները որոնք ձեւակերպած էին մեր կամ ռուս ծրագրին մէջ: Նա համաձայնեցաւ մնալ հոս Գերմանական դեսպանատունը մեզի մօտիկցնելու եւ իրաւախոհութիւն ստեղծելու նպատակով: Երկար բանակցութիւններէ վերջը Գերմանական դեսպանը մեր պահանջներէն ընդունեց կարգ մը կէտերը (annexe 9) որոնք մեր կողմանէ պարբերաբար կը հաղորդուէին ռուս դեսպանին:

Այս գիշումները ընելով հանդերձ, գերմանական դեսպանը Տոք. Լեբսիուսի միջոցով ամէն կերպ կը ջանար մեզ անջատել Ռուսներէն, չէզոքացնել զանոնք եւ իրեն հետ կապելով, ուղղակի յարաբերութեան մէջ դնել օսմանեան կառավար-

ըրութիանի հետ: Սակայն մենք խուսափելով այդ դիրքէն, հասկցուցինք եւ համոզեցինք զանոնք, որ Թուրքիոյ հետ այս մասին մեր կողմէ ոչ մէկ պաշտօնական բանակցութիւն կարելի է առայժմ եւ թէ մեր եւ թէ իրենց շահը կը պահանջէր ռուս գերմանական ուղղակի համաձայնութիւն այս մասին որու շնորհիւ միայն կարելի պիտի ըլլար համոզել Թուրքերը. բացատրեցինք որ անհնար էր մեզի զատուիլ Իուսներէն եւ քիեւնոյն ատեն կ'ուզէինք որ Գերմանիան եւս շահագրգռուէր մեր հարցով. այս առթիւ էր որ ռուս գերմանական մերձեցման զառաքելութիւնը յայտնեցինք Տոք. Լեքսիուսին այսինքն Գերմանիան բերել Իուսերուն քով որ շատ նպատակաւորմար գտաւ եւ ինքը առաջինը եղաւ որ, համաձայնութեամբ գերմանական դեսպանին, տեսնուեցաւ Պ. Մանտէլշտամի հետ որմէ շատ լաւ տպաւորութիւն ստացաւ եւ իր մեկնելէ վերջ ռուս գերմանական դեսպանատուները ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտան երկու կողմի թարգմաններու միջոցով: Վերջին բանակցութեանց մէջ Գերմանիոյ կողմէ եղան նոր զիջումներ եւս, որ պաշտաւորութիւններ կը դնէր Իուսերու վրայ իրենց կողմէ եւս որոշ զիջումներ ընելու երկու *Secteurs* ի, *inspecteur général* ի եւ այլն խնդիրներու մէջ: Նոյն ժամանակ յարաբերութիւններ հաստատուեցան այս ուղղութեամբ նաեւ Պերլինի եւ Պետրսպուրկի Դահլիճներու միջեւ:

Երկու դեսպաններու այս մերձեցման միջոցին, Տոք. Լեքսիուսը ^{ջարկեց} առաջին մեզ միեւնոյն ատեն յարաբերութեան սկսիլ Բ. Դրան հետ եւ մեր առարկութեանց թէ մեր յարաբերութիւնները կրնայ քաջալերել Թուրքերը իրենց ընդդիմութեան մէջ եւ թէ աւելի յարմար էր որ նախ յարաբերութեան սկսիլ Բ. Դրան հետ եւ թէ վերջապէս այդպիսի պաշտասխանատու քայլ առնելու համար անհրաժեշտ էր Ազգային Պատուիրակութեան կարծիքը: Եւ նա յայտնի դժգոհութեամբ ընդունեց մեր մերժումը եւ հեռագրով հոս հրաւիրեց Պօղոս Փաշան, որ ինքնաբերաբար եւ թէ մեր հեռագրին վրայ, մերժաջ էր Պօղիս գալ: Տոք. Լեքսիուսը իր գործը վերջացուցած համարելով այս ֆազին մէջ, մեկնեցաւ Պօղոս Փաշայի քով ի Զուլիցերիա:

Անոր մեկնելէն քանի մը օր վերջն էր որ Գերմանիան ^{ական} Թարգմանը Պ.

Շէօնպէրկը Պ. Մանտէլշտամի հաղորդած էր որ գերմանական դեսպանը տրոփմադիր է հայկական շրջանը մէկ նահանգի վերածելու ինչ որով հարթուած կը համարէինք խնդիրը եւ կը սպասէինք որ ոուս եւ գերման դեսպանները խորհին երկուստեք ծրագիրը Բ. Դրան ընդունել տալու միջոցները եւ դիմումը պատրաստել :

Սակայն յանկարծ, քանի մը օրէն վերջ, Պ. Շէօնպէրկը կու գայ յայտնելու Պ. Մանտէլշտամի թէ անցեալ տեսակցութեան մէջ անձնապէս իր յայտնած տեսակէտին համամիտ չէ գտնուէր: Գերմանական դեսպանը չի կրնար համաձայնիլ հայկական պահանջներուն եւ ոչ մէկին եւ կ'առաջարկէ ընդունիլ նոյնութեամբ թուրքական առաջարկները ծանուցուած Յուլիս 1 ի շրջաբերկանով:

Գերմանացւոց այս անսպասելի *volte-face* ը մեզի շշմեցուց: Այդ օրերուն Թալաաթ եւ Խալիլ Պէյերը հայ աչքառու քանի մը ազգայիններու հետ խօսակցուած թիւն ուցեցած էին մեր հարցին շուրջ:

Թալաաթը խօսակցութեան մէջ յայտնած էր նաեւ թէ գերմանական զինուորական կցորդը թեւադրած զիրեթք տեսնուելու Հայոց հետ եւ համաձայնութեան գալու:

Այս պարագաներու մէջ կռահեցինք Գերմանախցւոց *volte-face* ինչ պատճառները: Հաւանաբար Թուրքերը ըսած ըլլալին Գերմանացիներուն թէ մէկ կողմէ մեզի կը թեւադրէք Հայերու հետ համաձայնութեան գալ, միւս կողմէ զանոնք կը քաջալերէք ընդունելով անոնց պահանջները, եւ պահանջած ըլլան որ Գերմանացիները տարամերժ ըլլան: Անոնց այս շատ հաւանական տակտիկին հանդէպ, մենք աւելի կտրուկ խօսեցինք Թուրքերու հետ, անոնց պարզեցինք մեր պահանջներու ամենէն էական մասերը եւ անոնց վրայ մեր անխախտ մնալու որոշումները: Միեւնոյն ատեն տեսակցութիւն մը ունեցանք գերմանական թարգման Պ. Շէօնպէրկի հետ, որուն մեր բուռն դժգոհութիւնները յայտնեցինք եւ խիստ խօսեցանք, սպառնալով հարկական շարժումներով եւ հասկցուցինք որ Հայերը չպիտի զիջին երբեք: Այս տեսակէտը շատ ազդած էր Գերմանացւոց վրայ, որմէ յետոյ տրամադրութիւննին նորէն շտկեցաւ: Այս մասին դեսպանը շտապած էր հեռագրով հաղորդել Պերլին մեր տրամադրութիւնները եւ գլխաւոր պահանջները, որ իրեն տրուեցաւ գրաւոր կերպով (*annexe 9*): Միեւնոյն ժամանակ մենք հեռագրով այս բոլոր

հաղորդեցինք Պօղոս Փաշային խնդրելով որ շտապէ Պերլին եւ ազդեցութիւն գործ/է
դնէ նպաստաւոր հրահանգներ դրկել տալու համար Պոլսոյ գերմանական դեսպանին:

Պերլինէն քիչ ատենէն սպասուած նպաստաւոր հրահանգը ստացած էր հոս ինչ_
պէս նաեւ հրաման գործելու ոուս դեսպանին հետ,

Առկէ վերջ բանակցութիւններ կատարեցին ինքնուրուի դահլիճները իրենց մէջ:
Եւ քիչ ատենէն պետութեանց երկու խմբակցութիւնները իրենց գլուխ ունենալով
Ռուս եւ Գերմանացիները համաձայնեցան հայկական պահանջներու վեց կէտերու չի
շուրջ: Եւ որոշուեցաւ կիսապաշտօնական ձեւով ներկայացնել Բ. Դրան եւ թելա_
դրել ընդունելու զանոնք:

Զմոռնանք ըսել որ օր օրին բացի ստիպողական հեռագիրներէ, գործին ըն_
թացքը մանրամասնաբար կը հաղորդէինք Պօղոս Փաշային, որ իր թելադրութիւն_
ներովը եւ Բարիզի եւ Պերլինի մէջ կատարուած աշխատութիւններովը մեծապէս
նպաստեց գործին յաջողութեան:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԴԵՍՊԱՆՆԵՐՈՒ ԴԻՄՈՒՄԸ Բ. ԴՐԱՆ ԵՒ ՎԵՅ ԿԵՏԵՐԸ.

ՍԱՏՐԱԶԱՄԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ.

ՀԱԿ/

Բ. ԴՐԱՆ ԳՐԱԻՈՐ/ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ.

ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆԻ ԶԻՋՄԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՐ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒ_

ԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԵՐԿՈՒ ԶԵՒԵՐԸ.

ՄԵՐ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԹ ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ.

ՍԱՏՐԱԶԱՄԻ ԶԵՌԲՈՎ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ԿԱՐԵՒՈՐ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բ. ԴՐԱՆ ԳՐԱԻՈՐ ՀԱԿԱՌԱՋԱՐԿԻՆ ՎՐԱՅ.

ՄԵՐ ՊԱՏՐԱՍՏԱԾ ՀԱԿԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ.

ՄԵՐ ՀԱԿԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆԻ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՒ ՅԱՆՁՆՈՒՄԸ Բ. ԴՐԱՆ.

Վեց կէտերէ բաղկացած Ռուս_Գերման իրաւախոհական հայկական պահանջնե_
րը կիսապաշտօնական ձեւով ներկայացուեցաւ Բ. Դրան Սեպտեմբերի վերջին օրերը.

առաջին անգամ Ռուս ^{Գերման} դեսպանները, միեւնոյն օր ներկայանալով Սալիտ Հալիմ ֆաշային, անոր յանձնեցին առաջարկները: Սատրազամը աչքէ անցնելէ վերջ, խիստ ընդդիմութիւն ցուցուցած եւ անընդունելի դատած էր այդպիսի պահանջներ. ասոր վրայ ըստ երեւոյթին, դեսպանները հասկցուցած են ^{որ} կրնան բանակցիլ այդ հիմերուն վրայ: Քանի մը օր վերջ երբ նոյն դեսպանները կրկին կը ներկայանան Բ. Դրան պատասխանը առնելու, Սատրազամը կը յայտնէ որ իրենք որոշած են նշանակել ընդհանուր քննիչներ (օսմանցի. . .) Եւ թէ եւրոպական պետութիւններէն պիտի ուզեն միայն եւրոպացի խորհրդականներ, որոնց կը տրուի լայն իրաւասուութիւններ հայկական պահանջներու վարչութեան մէջ, որոնք " *Seront tout* " ըսած է ան: Այսպիսով -- շարունակած է ան -- երեւոյթներ փրկած ըլլալով դուք ալ բաւարարութիւն ստացած կ'ըլլաք: Առկէ քանի մը օր ~~իսկ~~ վերջ Ռուս դեսպանին -- դերեւս եւ գերմանականին -- յանձնած էր գրաւոր զեկուցագիր մը, որը սակայն տրամագծօրէն հակառակ էր իր ըսածներուն խորհրդականներու իրաւասութեանց մասին (*annexe 10*):

Առկէ վերջ գերմանական դեսպանին հետ յարաբերութիւններ չունեցանք, թէեւ Ռուս դեսպանին զիջումներ ընելու տրամադրութեանց ~~վէ~~ հանդէպ ուզեցինք իմանալ չի՞ք նաեւ գերմանականին տեսաէտները, բայց գերմանական դեսպանը պատրուակներ գտած էր յետաձգելու մեր տեսակցութիւնը:

Ինչպէս վերջէն հասկցանք, Ռուս դեսպանը, համախորհուրդ փրանսական, անգլիական եւ գերմանական դեսպաններուն -- պատրաստած էր նոր առաջարկներու երկու ձեւեր, որոնց իբր հիմ ընդունած էր Բ. Դրան հակառաջարկը եւ վարչապետի բերանացի ըրած խոստումները եւրոպացի լիազօր խորհրդականներու մասին (*annexe 11*) բայց նախ քան ընթացք տալուանոց Ռուս դեսպանը յարմար դատած էր մեր կարծիքն եւս ստանալ անոնց մասին եւ այդ նպատակով մեզի յանձնեց տաձկական զեկուցագիրը իր պատրաստած առաջարկներու երկու ձեւի հետ քննելու եւ մեր թելադրութիւնները ընելու իւր պատրաստած հակառաջարկներու մէկի կամ միւսի մասին, կամ եթէ անբաւարար համարուէր, անոնց վրայ նոր մը պատրաստելու, որ իր ձեւին մէջ սակայն շատ չի տարբերի իր առաջարկութիւններէն, ըսած էր նաեւ թէ ադոնց վրայ կրնայինք աւելցնել նաեւ մեր զուտ ազգային քանի մը պահանջները: Դեսպանը այդ

առթիւ քանի մը անգամ շեշտած էր թէ փոփոխ վատրաստ պիտի տրուի իրեն մեր կողմէ, որովհետեւ, մի կամ երկու շաբաթէն վերջ յարմար առիթը կրնանք փախցնել մեր ձեռքէն:

Շատ դժուար եւ պատասխանատու դերի մէջ կը գտնուէինք. չէինք կրնար մէկ անգամէն թողուլ ընդհանուր կառավարչի պահանջը եւ խորհրդականներու վրայ համաձայնիլ: Անմիջապէս երկար հեռագիր մը պատրաստեցինք, բոլոր իրողութիւնը ազգային պատուիրակութեան յայտնելու եւ անոր կարծիքը ալ առնելու համար, դժբախտաբար մեր/խօսքերը չէին բաւեր անոր, եւ ուրիշ արագ միջոց ալ չունէինք հեռագիրը տեղ հասցնելու:

Դեսպանատունը խորհուրդ տուաք և նամակով հաղորդել Պօղոս Փաշային եւ պատասխանը խնդրել հեռագրով, իսկ մինչ այդ մեր կարծիքը կ'ուզէին իմանալ: Ստիպուեցանք նամակով հաղորդել Պօղոս Փաշային եւ իր պատասխանը խնդրել հեռագրով. մինչ այդ գրաւոր զեկուցագիր մը ներկայացուցինք Ռուս դեսպանին, ուր մատնանշելով զիջման սխալ տակտիկը, որ կը քաջալերէ թուրքերը, եւ քննադատելով դեսպանի առաջարկներու հիմերը անհնար կը համարէինք ոեւէ զիջումը: Ընել այլեւս եւ կը խնդրէինք գոնէ իրաւախոհական վեց կէտերը ընդունել տալու աշխատիլ (annexes 9 և):

Դեսպանը մեր պատասխանը անբաւարար գտաւ եւ պահանջեց որ իր երկու առաջարկներու մասին կոնկրէտ պատասխան մը հաղորդուի իրեն մէկ երկու օրէն, աւելցնելով միանգամայն թէ ինքը պիտի պնդէ դարձեալ վեց կէտերու վրայ:

Այս տեսակէութեան մէծ դեսպանի ուշադրութիւնը հրաւիրուեցաւ այն բանին վրայ, որ վարչապետի բերանացի խոստումները մեծապէս կը տարբերին իրենց յանձնած գրաւոր զեկուցագրէն եւ առաջարկեցինք կրկին տեսնելով Վարչապետին, պահանջէ որ իւր բերանացի խոստումներու համաձայն սրբագրէ գրաւոր զեկուցագիրը:

Նոյն օրը Պօղոս Փաշայէն մեր նամակի հեռագրական պատասխանը առինք, որով նա եւս անբաւարար կը նկատէր դեսպանի առաջարկները. այդ պատասխանը անմիջապէս հաղորդեցինք դեսպանին:

Դեսպանը շատ իրաւացի գտաւ մեր պահանջը եւ երկու օրէն մեզ յանձնեց
Բ. Դրան **notice** ը (դեսպանին ներկացացուած) Սատրազամին ձեռքով կատարուած
երկու կարեւոր սրբագրութիւններով (**Annexe 13**):

Նոյն օր իրիկուն Ա. Թարգմանը եկաւ յայտնելու թէ դեսպանը մեր պատուի
րակներուն կը սպասէր որոնք իրեն պիտի ներկայացնէին մեր դիտողութիւնները
դեսպանի առաջարկութեանց երկու ձեւի մասին:

Այլեւս հնարաւորութիւն չունենալով խուսափիլ եւ սպասել Պօղոս Փաշայի
պատասխանին, մենք պատրաստեցինք թրքական առաջարկներու հակառաջարկ մը որու
մէջ եւրոպացի խորհրդականներու վրայ կեդրոնացուցած էինք վարչութեան իրական
ղեկավարութիւնը եւ ապահոված էինք եւրոպական քոնզուլը (**Annexe 14**):

Դեսպանը քանի մը դիտողութիւններ ըրաւ, կասկած յայնեց թէ մեր նախա
գիծը իր ամբողջութեամբ պիտի կարենայ ընդունել տալ, բայց խոստացաւ ամէն
քանք գործ դնել այդ ուղղութիւնը յաջողեցնելու: Կ'ենթադրէինք որ իր առա
ջարկութեանց վրայ մեր պատրաստած այս հակառաջարկները պիտի ծառայէին իբր
վատթար պայմաններու մէջ գործածուելիք միջոց եւ վստահ էինք թէ դեսպանը պիտի
պնդէ վեց կէտերու վրայ. սակայն մի քանի օր վերջ դեսպանը մեզի դրկած էր
մեր հակառաջարկներու վրայ իր կողմէ կապուած սրբագրութիւններու մէկ օրի
նակը (**Annexe 15**) որ արդէն իսկ ներկայացուցած էր Սատրազամին: Այս անա
կընկալը մեզի զարմացուց բայց իրողութիւնը կատարուած էր արդէն:

Ռուս դեսպանը անոր մասին ստացած է նաեւ գերմանական, անգլիական եւ
ֆրանսական դեսպաններու համաձայնութիւնը:

Սատրազամը չէ պատասխանած դեռ այս առաջարկներուն եւ թուրք կառավարու
թիւնը միջոցներ կը խորջի ձգձգելու եւ խոչընդոտներ յարուցանելու:

ԳԼՈՒԽ Ե.

- ԹՈՒՐԻՔԵՐԸ ՄԵԶԻ ՄՕՏԵՑՆԵԼՈՒ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԶԱՆՔԵՐԸ.
- ԱՆՊԱՇՏՕՆ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ԸՆԴՀԱՏՈՒՄ.
- ՀԱԼԱՑԵԱՆ /ե/ /ե/ ԷՖԷՆՏԻԻ ԴԵՐԸ. ԿՐԿԻՆ ԸՆԴՀԱՏՈՒՄ.
- ԹՐԲԱՑ ԿՈՂՄԷ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ. ՆԵՐԿԱՑ ՎԻՃԱԿ.

Վերը յիշեցինք արդէն որ Օգոստոսին մէջ, գերմանական դեսպանը իր զինուորական կցորդ Կոն Շտրենպելի միջոցաւ թելադրած էր ներքին գործոց նախարար Թալաթ Պէյին ուղղակի յարաբերութեան մտնելու պատրիարքարանի հետ եւ հայկական հարցը կարգադրելու մեր մէջ, իբրեւ ընտանեկան խնդիր մը:

Այս թելադրութենէն անմիջապէս յետոյ, Թալաթը հրահրելով Ջօհրապէն անոր յայտնած էր իրենց ջեթմ ցանկութիւնը հայկական հարցը մեր եւ իրենց մէջ լուծելու մասին. Ջօհրապէնէնտին առիթէն օգտուելով պարզած էր անոր մեր գըլ խաւոր պահանջները ընդհանուր գիծերու մէջ օսմանեան շահերուն տեսակէտէն. ադոր վրայ Թալաթը բաղձանք յայտնած է յատուկ տեսակցութիւն մը ունենալ իրար հասկացողութեան գալու համար: Նոյն ամսոյն մէջ Ջօհրապէնէնտին տունը ան պաշտօն հանգամանքով կը ժողովուրդին Թալաթ, Խալիլ եւ Կէհմէնէնտինները իթ թիհատի ընդհանուր քարտուղար եւ Հայերէն Ջօհրապէս, Շահրիկ եւ Վարդաէս Կէհմէնտինները:

Սկզբէն արդէն մեր ղեկավարով սկզբունքներէն մէկը եղած էր Թուրքերու հետ պահել մեր սովորական յարաբերութիւննիս, իսկ հայկական հարցի մասին երբեք պաշտօնական բանակցութիւններ չսկսիլ, քանի որ մեր հարցը միջազգային կռուանի վրայ էր եւ միւս կողմէ ոչ մէկ հաւատ ու վստահութիւն ունէինք Թուրքերու բարեմտութեան եւ անկեղծութեան մասին: Այս ուղղեցոյցը ունենալով իրենց առջեւ, Թուրքերու հետ խօսող մեր ազգայինները ընդհանուր կերպով միայն խօսած են անոնց հետ: Հակառակ անոր, որ Թալաթը եւ ընկերները ամէն կերպ ջանացած են բանակցութեան ձեւ տալ եւ խօսիլ աւելի որոշ հարցերու մասին:

Այս տեսակցութենէն վերջ, նշանակուած էր երկրորդ տեսակցութիւն մը, ուր Թուրքերը ցանկութիւն յայտնած էին լսել մեր պահանջները եւ անոնց մասին յայտնել իրենց տեսակէտը:

Ճիշտ այս միջոցին էր որ Գերմանական դեսպանը ըթաւ իր տարօրինակ *voete - face* ր հրաժարելով մինչեւ այն ատեն ըրած զիջումներէն: Գուշակելով ադոր պատճառը, չուզեցինք այլեւս քաջալերել թէ Թուրքերը եւ թէ մանաւանդ գերմանական դեսպանը. այդ նկատումով պատրուակ մը ստեղծեցինք, առանց խզելու

բնոյթ տալու անորոշ ժամանակի մը համար յետաձգելու երկրորդ տեսակցութիւնը. միեւնոյն ատեն գերմանական թարգման Պ. Շէօնպէրկի հետ շատ ուժգին խօսակցու-
թեան մը մէջ ~~Քիւրթ Կիւրթ~~ ^{հասկացուցինք} թէ իրենց խաղը հասկացուած է մեր կողմէ եւ թէ Հայե-
րը շատ սրտմտած են Գերմանացիներու այդ տակտիկէն:

Թուրքերն ալ այդ ատեն զբաղած ըլլալով պուլկար-թուրք քոնֆերանսով,
չհետապնդեցին եւ ժամանակ մը դադրեցաւ յաջաբերութիւնները հաղկական հարցին
շուրջ:

Եթէ չհաշուենք Զօհրապէսէնտիի պաշտօնական մէկ երկու տեսակցութիւն-
ները Խալիլ, Թալաաթ Պէյերու հետ, Թուրքերու անպաշտօն խօսակցութեան երկրորդ
փուլը կը սկսի Հալաձեան Պեթրոսէնտիի Բարիզէն վերադառնալէ վերջ:

Թալաաթ Պէյը օգտուելով Հալաձեանէնտիի ներկայութենէն, ցանկութիւն
յայտնած էր մեր հարցի մասին անոր հետ եւ միջնորդի դեր տալ անոր Սեպտեմբերի
սկզբին: Տեսնուելէ առաջ Հալաձեանէնտի. դիմեց Ապահ. Յանձնաժողովի երկու ան-
դամներուն եւ յայտնելով Թալաաթ Պէյի ցանկութիւնը անոնց կարծիքը ուզեց:
Յիշեալ անդամները վնաս մը չտեսան այս տեսակցութեան մէջ, քանի որ մեր նպա-
տակն էր միշտ առիթէն օգտուել լուսաբանելու մեր խնդիրը Թուրքերու առջեւ եւ
համոզելու զանոնք. այդպիսով օժանդակած կ'ըլլայինք նաեւ դեսպաններու դի-
մումներուն: Յիշեալ անդամները իբր պայման դրած էին սակայն, որ Իսթիքի/Պէյ/
Հալաձեանէնտի.ն ոչ մէկ պաշտօնական հաղագամանք պիտի ունենար եւ նոյն իսկ
չպիտի յիշէր թէ այս մասին տեսնուած ըլլայ հայ դեկավար շրջանակներուն հետ:

Հալաձեանէնտի.ն ինքն իսկ համամիտ գտնուելով ասոր, աւելցաւ որ ինքը
պայման պիտի դնէ թէ եթե Թուրքերու կողմէ շատ որոշ եւ շօշափելի առաջարկներ
չըլլան որ համոզեն եւ զինքը, ինքն յանձն չպիտի առնէ խօսիլ այդ մասին եւ
ոչ մէկ Հայի հետ:

Առաջին տեսակցութիւնը դարձած է քեր հարցի ընդհանուր զիծերու շուրջ
եւ մեր ամէնաէական պահանջներու վրայ:

Հալաձեանէնտի.ն բացատրած է թէ մեր ձեռքը չէ հայկական հարցը հանել
միջազգայնութենէն, բայց կրնանք օժանդակել իրենց միջազգայնութեան ամենաթոյլ
ձեւը ընդունել տալու: Թէ Հայերու համար ամենէն կենսական խնդիրը կէս առ

կէսի սկզբունքնք է եւն: Թալաաթը ուզած է ունենալ մեր պահանջները աւելի
ձեւակերպուած հանգամանքով: Երկրորդ տեսակցութեան Հալաձեան էֆֆն բացատրը__
ուեցան անոնք իրենց ընդարձակ պատճառաբանութիւններովը: Քանի մը օրէն վերջ
յիշեալ էֆ.ն բերաւ Թուրքերու տրամադրութիւնները մեր պահանջներու նկատմամբ,
որ հետեւեալն է:

Ա. Թուրքերը չեն կրնար ընդունել հայկական մէկ շրջանի կարեւորութիւնը.
կ'ընդունին երկու քննական շրջան միայն:

Բ. Կ'ընդունին երկու ընդհանուր քննիչներ եւրոպացի. բայց բաժարձակա__
պէս կ'ընդդիմանան ընտրել զանոնք եւրոպական տէրութեանց համաձայնութեամբ:

Գ. Յուսաւի է որ ընդունին ընդհանուր քննիչներու լայն իրաւունքներ
տալը, ինչպէս նաեւ ընտրելու եւ հրատարեցնելու բոլոր պաշտօնեաները:

Դ. Կէս առ կէսի համեմատութիւնը կ'ընդունին միայն ընդհանուր ժողովնե__
րու մէջ թեթեւ վերապահութեամբ, ի հարկին համաձայնած են փոխելու վիլայէթ__
ները ներկայ սահմանները Հայերու թուական հաւասարութիւն ստեղծելու նպա__
տակով:

Ե. Ժանտարմաներու մէջ կէս առ կէսի սկզբունքի դէմ թեթեւ վերապահում
մը ունին եւ կը տարակուսին թէ Հայերը համաձայնին անոր:

Զ. Վալիները ընտրելու եւ հրատարեցնելու իրաւունքը ընդհանուր քննիչ__
ներուն տալը կը վարանին. բայց հաւանական է որ ընդունին վիլայէթները եւ
վալիները ջնջելով երկու վիլայէթի վերածման:

Ընդհանուր քննիչներու ընտրութեան մէջ եւրոպական միջամտութեան փոր__
միւլ մը առաջարկուած էր օսմանեֆն շատ ազդեցիկ պետական անձի մը կողմէ __
որու անունը չըսուեցաւ մեզի __ որ Հալաձեան էֆ.ն յայտնած էր թէ Թալաաթ
Պէյին իսկ, վերջինս պատասխանած էր թէ այդ մասին պէտք կայ խորհելու:

Ֆորմիւլը հետեւեալն է . Օսմանեան կառավարութիւնը տպետութիւններէն
ինքը կ'ուզէ ընդհանուր քննիչները:

Ֆորմիւլը մըն ալ Հալաձեան էֆէնտին ինքնաբերաբար ինքը կ'առաջարկէր մեզ
որ դժբախտաբար նախապէս արդէն յայտնած էր Թալաաթ Պէյին, հարցնելով անոր թէ
կրնար արդեօք ըսել Հայերուն թէ Թուրքերը կ'ընդունին ինչպէս. Հալաձեան էֆ.ն

Ֆորմիւլը հետեւեալն է, որ վերջին օրերս ընդունեցին Թուրքերը. Ընդհանուր քննիչներու անուանումը եւ անոր իրաւասութիւնները կը վերապահուին Թուրք կառավարութեան, որ պաշտօնապէս կը հաղորդէ մեծ պետութեանց, որոնք *premiere acte* պիտի ընեն:

Այս ձախող Ֆորմիւլի հանդէպ ուժգին ընդդիմութիւն ցոյց տուինք, բայց արդէն Հալաձեան էֆ. հաղորդած էր անոնց թէեւ իր կողմէն

Գործին ստացած այս հանգամանքին առջեւ, Հալաձեան էֆ.ին կրկին յայտաբարուեցաւ թէ հարկ կը զգանք դարձեալ շեշտելու Թուրքերուն թէ ինքը ոեւէ պաշտօնական հանգամանք չունի եւ նորէն պնդեցինք մեր պահանջներու ամենաէական պայմաններու վրայ, ըսելով թէ զիջում չպիտի կրնանք ընել: Այդ այն միջոցին էր, երբ դեսպանները սկսած էին իրենց դիմումները Բ. Դրան եւ մեր կողմէ Թուրքերուն ցոյց տուած ամէն մէկ զիջողական քայլ, կրնար քաջալերել Թուրքերը դեսպաններու *Քէյ* դէմ խիստ ընդդիմութիւն մը կազմակերպելու: Աւելորդ է ըսել որ ռուս դեսպանն ալ համամիտ էր միզ այս մասին:

Թալաթ Պէյը կրկին մերժած էր մեր պահանջները այս անգամ աւելի կտրուկ. գոնէ այդպէս ըսաւ մեզի Հալաձեան էֆ. խիստ լակոնական. չ'ընդունիր. երկու բառով միայն:

Բնական էր որ ընդհատուէր մեր այս մասնակի խօսակցութիւնը առկէ վերջ: Սեպտեմբերի վերջին օրերը:

Ձեր Սրբազնութեան ժամանումովը նոր առիթ մը կը ներկայանար Թուրք դէպկավարներու համար կրկին փորձ մը կատարելու հայկական հարցը միջազգային բնոյթէն զրկելու եւ հայ Թուրք խնդրի մը վերածելու:

Թալաթ Պէյի, Օսման նիզամ ֆաշայի եւ Իթիհատի ազդեցիկ անդամ էօմէր նաձի Պէյի պարբերական դիմումները այդ կ'ապացուցանեն: Անոնց դիմումները մէկ նպատակ ունին միայն, ինչպէս յայտնի է Ձեր Սրբազնութեան, հարկադրել մեզի իրենց հետ բանակցութեան մտնելու եւ այսպիսով պետութեանց միջամտութիւնը արգիլելու: Այս նպատակով անոնք ամէն կարելի կ'ուզեն գործ դնել հոս նախ, թէրեւ տալու Ազգային Պատուիրակութեան քննութեամբ. նուպար ֆաշան, որպէս զի հիմէն անդամահատեն, մեր եւրոպական գործունէութիւնը, ապա կարգ մը խոստումներ

կը շուայլեն որոնք շատ հեռու են մեզի գոհացնելէ, բայց որոնք այսօր ^{անցան} ~~վիճակն~~ վիճակներու ժամանակաւոր օրէնքին մէջ ։

Առաջին եւ գլխաւոր հարուածը որ կը տրուի հայկական հարցին այն է որ, հայաբնակ նահանգներուն միայն յատուկ եղող բարենորոգման խնդիրը կը ջնջուի, եւ օսմանեան ամբողջ կայսրութիւնը բարենորոգման վերաբերող կարգ մը թաքուն նպակակներով առաձգական եւ խաբողամիտ կիսաբիջոցներ կ'առաջարկուի։

ա. Կառավարութեան կողմէ նշանակուած կարգ մը վայրերու մէջ ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը լեզուն պիտի տրուի տեղական լեզուն գիտցողներուն։

բ. Մարդահամարի տուեմաներու մէջ արձանագրուած բնակիչներու թուին համեմատութեամբ կամ այն պարագային երբ իսլամ նախակրթարաններուն նպաստներ տրուին, նպաստներ պիտ յատկացուին նաեւ ոչ իսլամ դպրոցներուն։

եւ գ. 12.500 արու բնակիչներ նահանգային ժողովին մէջ մէկ ներկայացուցիչ պիտի ունենան եւ վարչական ժողովներն են որ պիտի որոշեն ոչ իսլամ ներկայացուցիչներու թիւը...։

Այսպիսով Ձեր Սրբազնութեան ներկայացուցած եղանք, թէեւ շատ հակիրճ մինչայսօրեայ հայկական հարցին ընթացքը եւ այսօրուան վիճակը ։

1918 Դեկտ. 4

Ապահով. Յանձնաժողով ։

Վ. Գրապատմություն 1792 թ
ԵՂ 506-519

1912 Փետրուար 14 ին.

ANNEXE 1.

Վսեմաշուք Տէր,

Ծանր պարտականութիւն մը կը մղէ մեզ ձեր Վսեմութեան առանձին ուշադրու-
թիւնը հրաւիրելու ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱԲԱՆԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ, ուր ներքին քաղա-
քական եւ ընկերային վիճակը այն աստիճան անհանդուրժելի դարձած է որ մեզի
իրախուռնք կու տայ վտանգուած տեսնելու որքան պետութեան, նոյնքան եւ հայ
Ժողովուրդի շահերը:

Յայտնի ձշմարտութիւն մըն է որ հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ ծայրայեղ
յուսահատութեան վայրկեաններու մէջ, հաստատուն մնացած է այն հաւատքի վրայ
թէ իր քաղաքական ձեռնարկները անբաժան կապուած է օսմանեան պետութեան գոյու-
թեան եւ առաջդիմութեան հետ:

+ Այս անխառն հաւատքին իբր ապացոյց կրնանք մատնանքել երկար տարիներ
առաջ, ինչպէս եւ 1872-1876 տարիներու եւ անկէ վերջ պարբերաբար թէ Պատրիար-
քարանէս, եւ թէ գաւառական ազգային առաջնորդարաններու կողմէ Բ. Դրան եւ
տեղական իշխանութեանց ներկայացուցուած տեղեկագրերն ու յիշատակագիրը, ուր
պարզուելով հայաբնակ նահանգներու բազմատեսակ հարստահարութիւնները, զեղծ
պաշտօնեաներու պաշտպանութեան տակ բռնակալներու կողմէ անպատիժ գործուած
ոճիրներ, առեւանգումները, հարկապահանջումները, ու կեղեքումները եւն, կը
խնդրուէր միայն օրէնքի անաչառ Իրիքի Իրիքի կիրառումը, պատուի եւ գոյթի
ապահովութիւն: Դժբախտաբար սակայն օրինաւոր եւ արդարացի այս գանգատները
եւ գերազանց օրէն իրաւական այս պահանջները իր ատենի կառավարութեան կողմէ
ոչ մնացին անլսելի եւ անհետեւանք, այլ երբեք վատթարացաւ հայ ժողովուրդի
վիճակն, ու հալածական նոր քաղաքականութեան մը եւս ենթարկուեցաւ, հակա-
ռակ որ այդ ժողովուրդը ոչ մէկ ատեն թերացած չէր իւր քաղաքական պարտա-
կանութեանց մէջ:

+ Ահա այդ հակապետական ու հալածական քաղաքականութիւնը, եւ այն գիտակ-
ցութիւնը թէ ինքն օրէնքի պաշտպանութենէն զրկուած է, ծայրայեղ միջոցներու

մղեց այդ անպաշտպան յուսահատ ժողովուրդը այսպէս կարգ մը վայրերու մէջ, մէկ կողմէ պայթարելու հալածիչներու դէմ իր գոյութիւնը պահպանելու համար միւս կողմէ ձարահատ եւ յուսաբեկ, հարկադրուեցաւ օտար երկիրներու մէջ ապաստան փնտռելու:

Այսպէս զանազան կարգի հարփստահարիչներ, միւթէկալիպները իրենց խժոժութիւնները աւելի սաստկացուցին ժամանակի կառավարութեան քաջալերութեան եւ պաշտպանութեան տակ, ի գործ դրին զեղծումի բոլոր միջոցները, իրենք զիրենք տէր հռչակեցին գաղթած կամ ցրուած եւ շատ տեղեր նոյնիսկ իրենց օձախներու մէջ ապրող Հայերու տունին, հողին, այգիին, մարգագետնին եւ այլ ստացուածքներուն:

Իսկ տեղական իշխանութիւնները օրէնքի անսահման զեղծումներով, նուիրագործեցին այդ բոլոր յափշտակութիւնները, ինչպէս եւ յերիւրանքով գրաւեցին շատ մը հողեր ու չանսալով զրկուածներու բողոքներուն՝ ինթիգալի եւ թաքույի բազմաթիւ խարդախ գործողութիւններ կատարեցին, ու մուհաձիրներ զետեղեցին բռնի հալածուածներու հողիքուն վրայ, իւրացցնել տալով նաեւ բազմաթիւ եկեղեցիներու, վանքերու, գերեզմանատուններու հողերը, նոյն իսկ շէնքերը եւն:

Այդ ապօրէն եւ անարդար միջոցներով ահա այսօր տասնեակ հազարներով թշուառ Հայեր սեփականազուրկ են դարձած, վտարուելով դարաւոր բնավայրերէն եւն

Հայ ժողովուրդը ջանաց մոռնալ այս մօտաւոր անցեալի ամբողջ արհաւիրքը, զայն զոհաբերելու համար օսմանեան մանուկ Սահմանադրութեան, այն յուսով որ ն^ր կարգերը արմատապէս վերջ պիտի տային կեանքի, պատիւի, ապահովութեան եւ քաղաքական բացառիկ վիճակներուն, եւ պիտի թոյլատրեն անձնատուր ըլլալու խաղաղ քաղաքակրթական առաջդիմութեան:

Հայ ժողովուրդը իրաւամբ կը սպասէր որ նոր ռեժիմը ըմբռնելով այս իրողութիւնը, իր առաջին պարտականութիւններէն մին պիտի համարէր հայաբնակ նահանգներու անմիջական բարեկարգութեան հոգն ու գործադրութիւնը: Թէեւ արգարութիւնը պաշտք կը դնէ մեր վրայ յայտնելու թէ Սահմանադրութեան առաջին օրերուն մէջ կեդրոնի կառավարութիւնը փորձեց մէկ քանի քայլեր, որոնք կը խոստանային նախաշաւիղ մը ըլլալ Անատոլուի ընկերային ու քաղաքական հիմնական

բարեկարգութեանց, ինչպէս, օրինակ զրկեալ տարրերուն պետական պաշտպանութիւնը, դատարաններու ու վարչական դիւաններու արագ, արդար եւ անաչառ գործունէութեան ձգտում, զէնք կրելու դէմ խիստ արգելքը եւ պատիժը բռնակալներու, որոնք կենդանի օրինակը ծառայեց Տիգրանակերտցի Իպրահիմ Փաշայի իշխանութեան ոչնչացումը, որ ի թիւս այլ ցեղապետներու պետութեան մէջ պետութիւններ կը կազմեն:

Սահմանադրութեան նախնական օրերուն էր նաեւ որ օրինական հրամաններով գործնական քայլեր առնուեցան հողային յափշտակութեանց հարցը վարչական եղանակով լուծելու, որուն իբրեւ յաջող օրինակ կրնայ ծառայել մասամբ Վանի եւ տեղ տեղ ալ Բաղէշի, Պիթլիսի սանձազներու մէջ:

Կառավարութեան այս լուրջ վերաբերումին շնորհիւ, այն ատեն աննախըթաց ապահողութիւն մը սկսաւ տիրել, նուազեցան ոճիրները, սարսփահար յափշտակիչները աշխատակորներէ խլած հողերը ինքնաբերաբար վերադարձնելու կամ զվկուածներուն հետ իրաւախոհութեան մտնելու տրամադրութիւն ցոյց տուին թ/ / թ/ / թ/ / մէկ խօսքով պահ մը դարձրեցաւ անոնց սանձարձակ յարձակումները եւ սկսան օրէնքի հնազանդելու պարտքն ու երկիւղը:

Սահմանադրական կառավարութեան այդ նախնական թ/ / թ/ / թ/ / գովելի քայլերը ծառայեցին ապացուցանելու սա ճշմարտութիւնը թէ՛

Ա. Անատոլուցի տէրէպէյական տարրերը ոչ մէկ լուրջ դժուարութիւն պիտի կարենան յարուցանել կառավարութեան զսպող ու կորովի գործունէութեան դէմ:

Բ. Հայաբնակ նահանգներու մէջ բարեկարգութեան գործը ցայտմ եթէ ոչ աւարտած, գէթ, որոշ չափով մը առաջացած պիտի ըլլար, եթէ կառավարութիւնը մնար հետեւողական եւ հաստակամ իր նախնակ այդ քայլերուն մէջ:

Դժբախտաբար, ոչ միայն այդ սկսուած բարենորոգչական նախաձեռնարկը յանկարծ ընդմիջեցաւ, այլ դեռ Հայերուն վիճակթթթուեցաւ կրել արիւնահեղութիւնները ու տառապանքները գերազանցեց:

Կիլիկիոյ ամենաքստմնելի եւ բարբարոսական ջարդին է որ կ'ակնարկենք, ահաւոր անակնկալ մը որ եկաւ, Սահմանադրութեան նուիրուած, անոր համար պայքարած ժողովուրդի մը սրտին մէջ նոր ի նորոյ բանալու անջնջելի եւ շատ խորունկ վէրք մը, արատաւորելով միանգամայն օսմանեան Սահմանադրութեան մաքուր էջերը:

Այս ահաւոր աղէտէն ճետոյ, Սահմանադրութեան կարգերու դէմ գաւառներու մէջ ստեղծուած ընդվզեցուցիչ հակազդեցութիւնն ու կառավարութեան տատամսող վերապահ քաղաքականութիւնը յառաջ բերին իրենց անմիջական տխուր ներգործութիւնը, վատթարացնելով հայաբնակ նահանգներու վիճակը, եւ վայրկենապէս ոչնչացնելով օրէնքի եւ արդարութեան վրայ հիմնուած յոյսերն ու ձեռնարկները, ու անկէ ետքն ալ շարունակող կառավարկան այս անփոյթ ու վարանոտ քաղաքականութիւնը բռնակալներու կողմէ իրաւամբ մեկնուեցաւ իբր քաջալերութիւն իրենց առանձնաշնորհեալ տէրէպէյութեան ու ոճրապարտ արարքներուն, եւ մնաւանդ հայ ժողովուրդի սեփականութեանց դէմ անոնց ունեցած սանձարկութիւններուն: Միեւնոյն ատեն կու գար բռնի գրաւումները օրինականացնելու բնոյթ ունեցող պետական խորհրդի 1826 Սեպտեմբեր 1 ի հրամանը, որ ոտնահարելով զրկուածներու իրաւունքը, նաեւ յիշմամտութիւնը կը դատապարտէր կայսերական իրատէով հաստատուած նախարարական ժողովի 1825 Օգոստոս 27 ի հրամանները: Պետական խորհրդի այս անպիտասելի միջամտութիւնը չարաչար կնձռոտեց հողային վէճերը, եւ թշնամութիւնները բորբոքելով բռնակալներու եւ զրկեալներու միջեւ, պատճառ դարձաւ նորանոր արիւնահեղութեանց, ոճիրներու որպիսին են Թէմրանի եւ Խոյթի քստմնելի ոճիրները, դժբախտ Հայերու յօշոտումը եւն եւն:

Յիշեալ վերջին հրամանը գործիք եղաւ նաեւ տեղական իշխանութեանց զեղծ եւ անարժան պաշտօնէից ձեռք բռնապետներու հետ վերսկսելու Սահմանադրութեամբ արգիլուած հողային գրաւումները, զանոնք օրինականացնելով:

Այս ընթացքին ոչ նուազ օգնեցին երկրագործական դրամատան գաւառական մասնաձիւղերը, այնպէս որ երկրագործներու հարիւրաւոր ի՛նչ ոսկի արժէք ունեցող հողերը տասնապատիկ նուազ արժէքով ու շատ նեղ զեղծ միջոցներով խլուեցան ու տրուեցան հարստահարիչներու, միւլթէկալիպներուն, ու շատ տեղեր նոյն իսկ վճարեկ Ատեանէն թէէմիզէն ի նպաստ Հայերու տրուած կարգ մը հողային վճիռներէ իսկ անգործադրելի մնալու կը դատապարտուին:

Ստեղծուած այս անհանդուրժելի կացութեան շնորհիւ հանրային ապահովութիւնը նորէն կը վրդովի, ոճիրի եւ թալանի բնագոյր կը զօրանայ քուր աշիրէթներուն մէջ, որոնք կը սկսին զինուած համարձակ շրջիլ, քանի մը պասսեակ

հոգիներէ կազմուած աւազակախումբեր դուրս կու գան ասպատակելու, կեղեքելով հայ ժողովուրդը, Սահմանադրական օրէնքով շնջուած բռնապետական տուրքեր նորէն կը պաշտանջուին, տարհապարհակներու կ'ենթարկուին եւ աւելի յանդգնութեամբ հայ կիներու եւ աղջիկներու պատիւն ու կրօնը կը բռնաբարուին, յանցապարտներու յանդգնութիւնն ու կառավարութեան համակերպութիւնն այն աստիճանի կը հասնի, որ Օրոքոքէն նշանուած ըլլալու պատրուակով Եէրիի դատարանին առջեւ կը հանեն հայ աղջիկ մը իսլամացնելու խնդիրը, Սեբաստիոյ Պինեան գաւառակի: Փիէթի դատ մը կը բացուի Մուշ, եւ անոր ընթացք կը տրուի այնպիսի վայրի մը մէջ, ուր հայեր տասնեակ հազարներով զոհեր տուած են, եւ այս այնպիսի ատեն մը, երբ ցեղային համերաշխութիւնը աւելի քան թանկագին է երկրին համար, Օսման փաշայի նման բարձր զինուովական մը անհամերաշխութեան որոմներ կը ցանէ եւ անպատիժ կը մնայ: Զեր Վսեմութեան մօտաւոր գաղափար մը տալու համար այս վերջին տարուան մէջ միայն հայերու դէմ գործուած ոճիրներու եւ հարստահարութեանց մասին աւելորդ չենք համարիր անոնց մէկ ցանկը ներփակեալ մատուցանել:

Մենք որ կը հաւատայինք թէ Սահմանադրութեան հաստատումով վերջ պիտի գտնէին պատմական դարձած մեր բողոքները, այսօր, դժբախտաբար յուսախաբ եղած ենք սահմանադրական վերջին երկու տարիներու մէջ ալ կառավարութեան անփոյթ վերաբերումէն, մանաւանդ Բաղէշ, Վան, Տիարպէթիք եւ Խարբերդ նահանգներու նկատմամբ, ուր կեանքի, գոյքի եւ պատիւի բաժարձակ ապահովութիւն կը տիրէ:

Պատրիարքարանս, բռնապետներու վերանորոգած հալածանքի տխուր հետեւանքներու դէմ, յանուն հայրենիքի օգտին եւ հայ ժողովուրդի բարօրութեան, իր պարտականութեան բերումով պարբերական թագրիրներ, Մուխթիրէներ մատուցած եւ բերանացի դիմումներով ալ շարունակ աղերսած է Բ. Դռնէն վերջ մը դնել այս քայքայող չարիքներու, որոնց իբր նմոյշ կը ներփակենք Բ. Դրան մատուցած մեր փաստաթուղթերուն ցանկը, որոնցմէ ոչ մին արժանացած է լուրջ եւ իրական ուշադրութեան:

Կեդրոնի կառավարութեան այս անհասկնալի ընթացքը երթալով այն անհանդուրժելի աստիճանին հասաւ որ հայկական նահանգներու մէջ մէկէ աւելի

բարեյօժար եւ գործունեայ վալիներ վհատած, թողուցին իրենց պաշտօնատեղիները, ու այս բոլորին հետեւանքը եղաւ այն ինչ որ կը սպասուէր արդէն, այսինքն՝

1. Դժբախտաբար կասեցաւ Անատոլուի խաղաղացման ցանկալի գործը, քաղաքային ապահովութիւնը ալ աւելի ծանր կերպարանք առաւ, ժողովուրդի անդորրութիւնը խանգարող ոճիքները սկսան անարգել տեղի ունենալ եւ շատնալ օրէ օր:

2. Նոյն նահանգներուն մէջ խռովութեան դրդապատճառներու առանցքը տեղի ունեցած եւ ունենալիք արիւնայեղութեանց գլխաւոր շարժառիթն եղող հողային հարցը ոչ միայն չլուծուեցաւ, այլ եւ թոյլ տրուեցաւ բոլորովին նոր յափշտակութեանց, որոնց նոր թափուներով, ինթիզալներով, իլամներով ստէպ նուիրագործուեցան տեղական իշխանութեանց ու դատարաններու կողմէ: Իրաւագրկուած երկրագործ Հայերու հողերը սկսան յափշտակիչներու սեփականութիւն հռչակել, ու ոչ միայն նախորդ շրջանի, այլ նոյն իսկ հերու եւ այս տարի ապօրէն մահլուներով եւ առանց մահլուիլիլէթի Հայերէ խլուած հողերու վրայ նոր մուհաձիրներ բնակեցուցին ու կը բնակեցնեն: Ու հողային հարցի շուրջ եղած ապօրինութիւնները նուիրագործուեցան շուրայի Տէօվլէթի 1926 Ապրիլ 1 եւ 1927 Սեպտեմբեր 30 ի նախարարական ժողովի անսպասելի որոշումներով: 1911 1912

3. Երկար ատենէ իվեր ձերբակալուած շատ մը հռչակաւոր ոճրագործներու դատերը ցարդ ձգձգուելով անոնցմէ եւ ոչ մէկը իր ոճիրին համապատասխան պատիժ կրեց, — Պիթլիս Թէմրանի, Խոյթի, Ալձավազի սպաննութեանց հեղինակները, Վան Կրավլը Շաքիր, Ճաֆար, Գատէր, Ռէշիտին ոճրագործները ու շատերն ալ անպարտ արձակուեցան, Պիթլիս՝ Սասնիլը Փափուրէ Կինձօ. Մուշ Հաձի Գէրօսեւն, Խարզան Պարէ ձէմիլ:

4. Լրջօրէն եւ ուժգինօրէն չհետապնդուեցան այն աւազակներն ու մարդասպանները որոնք քանի մը տասնեակ զինեալ ծառաներով բազմաթիւ ոճիրներ գործեցին եւ կը գործեն. Վան՝ Սայիտ, Սըմիօ, մեր Մհէ, Մաքէ եւն. Պիթլիս՝ Զաթօ, Խոյթի ոճրագործներ, Գասըմ Պէյի ծառայ Խալիլ եւն: Զհետապնդուեցան խիթ/ նոյնպէս սահմանադրական ներման արժանացած եւ կրկին ոճիքներու դերակատար հանդիսացողները՝ Խիթ Սէյտ Ալի, Հիւսէին Փաշայ, Պէրվարը Թահար աղա, Կեթանի Մուսայ Պէյ, եւն եւ ոմանք ալ չպատժուելէ զատ պետական պաշտօններով վար-

ճատրուեցան: Պիթլիս՝ Խիթանի Միւտիր, Բոր Ալօ, Փէչարի միւտիր, Ալի Պէյ, Կինձէ Իտարէ Աղասի, Տէրէլէ Մէհմէտ Պէյ, Վան Կեցանի Մուսայ Պէյ Օրման Մէմուրի եւն:

5. Կառավարութիւնը թոյլ տուաւ որ Մուշի մէջ ընթացք առնէ տիէթամօթալի եւ անիրաւ դատը:

6. Վաւերացուեցան բազմաթիւ առեւանգումներ, բռնի իսլամացումներ, հակառակ Սահմանադրութեան եւ խղճի ազատութեան օրէնքին, եւ այս պատճառ եղաւ որ զինեալ խումբերով առեւանգութիւնները շարունակեցին:

7. Պետութեան մէջ պետութիւն կազմող աւատականութիւնը քաջալերուած եւ փխրիփփիփիփի զօրացած, մարդկային արժանապատուութիւնը ստորնացնող խաճիրութեան նման տուրքերու եւ տարհարհարակ ծառայութիւններու ենթարկեցին դարձեալ հայ զիւղացիները:

8. Զէնք կրելու առանձնաշնորհումը անարգել վայելեցին աւատականներ եւ իրենց ստորադասեալներ, մինչդեռ արգիլման օրէնքը միայն Հայերու դէմ գործադրուեցաւ:

9. Ըստ առաջնոյն, տեղական պետական պաշտօնները գլխաւորաբար շարունակեց մնալ միւթէկալիպներու ձեռքը, որոնք իրենց ծանօթ գործելակերպով կ'արատաւորեն կառավարութիւնը. եւ չարիքի աղբիւր կը հախճիսանան, ու այս տեսակ ապիկար եւ յանցաւոր պաշտօնեաներ փոխանակ պատասխանատու բռնելու ու պատժուելու, կեդրոնական կառավարութիւնը կը բաւականանայ տեղափոխութեամբ մը, շատ հեղ պաշտօնի բարձրացումով:

10. Այսպիսի անպարտաճանաչ պաշտօնատարներէ կազմուած գաւառային վարչական եւ թէ՛ դատական իշխանութիւնները իրենց գործունէութեանց մէջ ընդհանրապէս աչքը կ'առնէին եւ անհաւասարութիւն կիրարկելով յաճախ յուսաբեկ եւ իրաւագուրկ թողուցին ժողովուրդը:

11. Երկրի ապահովութիւնը խանգարելու ոճիրին գլխաւոր դերակատարներէն եղող վաչկատուն ցեղերը որոնք ընդդէմ օրէնքի եւ իրաւունքի միայն բռնութեան ու զէնքի ոյժով կ'ասպատակեն, հողային գրաւումներ, ոճիրներ եւն կը գործեն,

կառավարութեան կողմէ լուրջ պատասխանատուութեան չենթարկուեցան, ցարդ մի ջոցներ ալ ձեռք չառնուեցան զանոնք իրենց նախկին բնակավայրերու մէջ մշտապէս բնակեցնելու եւ արգիլելու, որպէս զի չխուժեն Վանայ, Պիթլիսի եւն, լեռնաստաններ ու խաղաղ ժողովուրդի արօտավայրերը եւ անոնց սեփական հողերը չգրաւեն, եւ անխնայ փէթ ամէն կարգի վնասներ գործեն փքացնելով բազմաշխատ հողագործի վաստակը:

Բնականաբար, հայ ժողովուրդի գոյութեան այսքան բացայայտօրէն սպառնացող ծանր վտանգին առջեւ չէր կրնար անտարբեր մնալ հայ ազգի ներկայացուցչական ժողովը, որուն կողմէ այս առթիւ արտայայտուած յուզումը եւ վիշտը կարծենք յայտնի ընելու է Ձեր Վսեմութեան:

Ուստի, Վսեմափայլ Տէր, մեր պարտաւորութիւններէն եւ զգացումներէն դրդուած կը դիմենք Ձեր Վսեմութեան, խնդրելով որ ժամ առաջ դարմանուին եղած սխալները, եւ վերացուի երկրին ու հայ ժողովուրդին սպառնացող չարիքը: Այս առթիւ համարձակութիւն ունինք Ձեր Վսեմութեան ներկայացնելու կարգ մը առջարկներ, որոնք արդիւնքն են մեր խոր եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութեանց, եւ որոնք ըստ մեզ, անմիջապէս իրագործելի ըլլալով, անհրաժեշտօրէն պիտի ծառայեն հայաբնակ նահանգներու բարեկարգութեան եւ խաղաղացումի փրկաւէտ գործին:

Ա. Հողային հարց, ազգապատկան եւ անհատական հին եւ նոր բոլոր հողերու ապօրէն գրաւմանց դէմ բողոքող ~~զոքող~~ եւ օրէնսգիտական խնամօք պատրաստեալ Թագրիբը 7 Յուլիս թուականաւ եւ 862 համարաւ արդէն մատուցուած ըլլալով, այս խնդրոյն վերջնական կարգադրութեան համար պէտք է:

Բ. Վերադարձնել իրենց հին տէրերուն այն որ սակագնի անհատական պահանջի անունով բռնութեամբ խլուած են փնիփն առանց դատարարի միջամտութեան:

Գ. Վերադարձնել իրենց տէրերուն այն հողերը զոր անցեալ կամ ներկայ Թէթիմի տակ տեղական իշխանութիւնները մուհաձիրներու տուած եւ խլելով բնիկ կամ վտարանդի Հայերէ, ջնջելով անոնց մասին եղած մահուլի պատրուակեալ առարկութիւնները:

Դ. Վերադարձնել ս էն էտի կեղծարարութեամբ գեղծումով անկանոն գործո ղուեթիւններով շինծու վկայութիւններով եւ եռգլամա մէմուրներու խարդախու թեամբ յափշտակուած կալուածները:

Ե. Վերադարձնել բռնի եւ ապօրէն եղանակով գրաւուած ազգապատկան անշարժ կալուածները, եկեղեցիները, գերեզմանատուները, վանքերը, որոնք անփոխանցելի սեպականութիւններ են:

Զ. Վերադարձնել Սահմանադրութեան պատրուակով խլուած հողերը ինչպէս նաեւ արն հողերը որոնց մասին դատարաններու տուած աննպաստ վճիռները թէզիզէն չեն համոզուած:

Է. Վերադարձնել խափութեան անունով գրաւուած հայ գիւղերու հողերը որ դարաւոր սեպականութիւն են Հայերու. Պիթլիս եւ Տիարպէթիւրի վիլայէթները:

Ը. Վերադարձնել պետական տուրքերու կամ երկրագործական պանքայի աննշան պահանջները փոխարէն ջնջին գներով միւթէղալիպէներու տրուած թանկ հողերը:

Այս բոլոր հողերու վերադարձը կարելի է վարչական եղանակով եթէ կառավարութիւնը միանգամ ընդ միշտ յայտարարէ պաշտօնապէս եւ ազդարարէ թէ

Ա. Հայերու դէմ գործուած կալուածական յափշտակութիւնները հիմնուած ըլլալով բռնութեան, հայաջինջ քաղաքականութեան եւ հալածանքի վրայ, Հայոց դէմ պէտք չէ օրինաւոր նկատուիլ մահըիւլի, հագգը փաշաէի եւ միւսթահագը թկփուի գողծողութիւնները որոնցմով դիւրացուցած են գրախուումները:

Բ. Գործադրել անվերապահ կերպով նախարարաց ժողովոյ 27 Օգոստոս 1925 թուականաւ որոշումը վաւերացած կայսերական իրատէով որու տրամադրութիւնն էլուծել հողային հարցը վարչական եղանակով:

Գ. Գործադրել հիմնապէս նախարարաց ժողովին 31 Օգոստոս 1925 թուականաւ միւս որոշումը որ կը տրամադրէ մուհաձիթներու տրուած հողերը վերադարձնել Հայոց որ տէրերն են այդ հողերուն:

Բ. Առանց իրապէս սահմանադրասէր, անկողմնակալ եւ ուղղամիտ պաշտօնէութեան մը անկարելի ըլլալով Անատոլուի ժողովրդեան վայելել տալ Սահմանադրութեան բարիքներն, որոնցմով միայն երկիրը պիտի փրկուի իր տխուր ու տագնապալի

վիճակէն, կ'առաջարկուի՝

Ա. Վարչային ու գատական պաշտօնները իրենց անձնական շահուն, մեկեռանդատելութեան գործիք ընող զեղծ ու ապիկար պաշտօնեաներու տեղ արժանաւորներ անուանել:

Բ. Տեղացի ազդեցիկ անձերը իրենց պատկանաթ վայրին մէջ կարելու պաշտօններու վրայ չթողուլ, որովհետեւ, անձնապէս կամ ազգականական կապերով շահագրգռուած ըլլալով իվենց պաշտօնի կիրառութեանց մէջ զեղծումի եւ անիրաւութեան անձնատուր չըլլան ինքնին:

Գ. Արդարութիւնը եւ հաւասարութիւնը կը պահանջեն որ Հայերէն ալ պատշաճ թուով պաշտօնեաներ առնուին գաւառական կառավարական զանազան շրջանակներու մէջ:

Յ. Երկրին ապահովութիւնը վրդովող պատճառներէն մին ըլլալով Միւթէղալիպներու եւ աւատապետներու գոյութիւնը, որոնք չարչրա կը կեղեքեն իսլամ թէքրիստոնեայ ժողովուրդները եւ իրենց ազդեցութեան տակ պահելով պաշտօնէութիւնը, կը յաւերժացնեն զեղծումները ու անլուր չարգործութիւններ կատարելու տան /կը ստանան/ զինեալ աւազակսուլթերու միջոցաւ, կ'առաջարկուի բռնապետական ընթիմին սնուցած եւ շփացուցած կամ յետոյ մէջտեղ ելած այս կարգի գլխաւոր Միւթէղալիպները, որոնց համար ցանկ մը շինուած է, վարչական եղանակով իսպառ հեռացնել իրենց ազդեցութեան շրջանակէն, ինչպէս նաեւ հեռաքնել հայ գիւղերէն այն Բուրտերը ու մուհաձիրները որոնք բռնի հոն հաստատուած են աւատապետի դիրքով տուն տեղ գրաւած են ու կը կեղեքեն ժողովուրդը:

4. Վերջ տալու համար Անատոլուի հայաբնակ գաւառներու մէջ յաճախակի տեղի ունեցող ոճիրներուն եւ գործնապէս ապացուցանելու համար թէ Սահմանադրական արդի ընթիմը հին բռնապետական կառավարութեան պէս ներդրամիտ աչօք չի նայիր Հայոց մասին ի գործ դրուած ոճիրներուն ու պահանջկոտ է արդարութիւնը գործադրել տալու, կ'առաջարկուի:

ա. անյապաղ հեռացնել ու արդարութեան յանձնել Սահմանադրութեան հրատարակումէն ասդին սպանում, առեւանգում, թալան, ու ոճիրներ գործող այն

բողոք աւազակները որ դեռ ազատ թողուած են.

բ. Անաչառութեամբ ու արդարութեամբ ընդփոյժ դատել այն ոճրագործները որ ձերբակալուած են արդէն եւ օրինական ամէն խստութեամբ պատժել զիրենք եւ

գ. Անգամ մը Սահմանադրութեան շնորհիւ ներման արժանանալէ ետք դարձեալ ոճրագործութեան յանդգնող աւազակները իրենց անցեալն ալ նկատի առնելով ծանր կերպով պատժոյ ենթարկել:

5. Օսմանեան Սահմանադրութիւնը նուիրագործած է ազատութիւնը եւ պատուի ապահովութիւնը, մինչդեռ այժմ բռնապետական շրջանէն աւելի յաճախակի կը պատահին նոյն իսկ զինեալ խումբերով առեւանգում ու բռնի իսլամացում, քեր անչափահասներու իսկ մասին: Զ/ Հարկ անհրաժեշտ է պատժական օրինական յօդուածի մը յաւելումը որու մասին մեր իղձերը կը թարգմանենք յատուկ թագրիրով մը, արդիւնել այս բռնի իսլամացումները ու խիստ պատիժներ տնօրինել օրէնքին անսաստողներուն:

6. Գիւղացի հայաշէն ժողովուրդը պէտք ունի պաշտպանելու շատ մը տեղեր զինեալ քուրտ աշիրէթներու կամ վաչկատուն ցեղերու սովորական դարձած շահատակութեանց դէմ: Կ'առաջարկուի ուրեմն գիւղական պահակախումբերու կազմութիւն, պետական զէնքերով, պետական քոնդրոլի տակ, կառավարութիւնը այսպէս հահիրային ապահովութեան խիստ կարեւոր հարցին մէջ կ'ունենայ իր հաւատարիմ ու խաղաղ ժողովուրդի օժանդակութիւնը:

7. Օսմանեան Սահմանադրութեան բացորոշ տրամադրութեանց հակառակ Անատոլի աւատապետ ցեղեր եւ աշիրէթներ ու պետեր կը շարունակեն բռնի գանձել զանազան տուրքեր հայ եւ նոյն իսկ թուրք ու քուրտ /րայ կամ քիթիկիկի/ մարապա/ ստրուկ ժողովուրդէն, զանոնք կ'աշխատցնեն տարհապարհակ կերպով: Այս տուրքերը են խանիրութեան, օլամ, անկարեա, կապալա, զիւպէրա, եւ մասնաւորապէս խանիրութեան տուրքի ճիմայ անարժան պաշտօնէից օգնութեամբ եւ ապօրինի կերպով օրինականացնելու ձիգեր կ'ընեն: Իրաց այս անհանդուրժելի վիճակը Մշոյ, Վանի, Բաղեշի, Տիրապէթիւրի կողմերէ խիստ ու սուր վիճակ մ'ուի, եւ հարկ է որ կառավարութիւնը արգիլէ ճ նոյն տուրքերը ու բռնի աշխատութիւնները պաշտօնական խիստ յայտարարութեամբ եւ օրինական ծանր պատիժներու ենթարկէ այս կարգի բռնաւորները:

8. Ժողովուրդի գլխուն մեծ չարիք մ'են նաեւ համիտքէ հեծելագուն__
 դերը որ բռնապետական ընթիմի ժամանակ կազմուած էին հայաջինջ քաղաքականու__
 թեամբ: Անոնք իրենց արտօնեալ դիրքէն կը շարունակեն օգտուիլ ըստ առաջնոյն
 եւ կը գտնուին ցարդ յայտնի միւթէղալիպներու, եւ յայտնի ցեղապետներու ան__
 միջական հրամանատարութեան տակ: Խորհրդարանի որոշումը որոնք անոնք կանոնա__
 ւոր զօրագուններու վերածուելով եւ դպրոցական նիզամիէ սպաներու հրամանատա__
 րութեան փոխ ու զինուորական ընդհանուր օրէնքին ենթարկուելով զօրանոցներու
 մէջ պիտի մնային. ցարդ չէ գործադրուած: Կ'առաջարկուի անյապաղ գործադրել
 յիշեալ որոշումը այսինքն ենթարկել համիտիէները առանց խտրութեան զինուորա__
 կան ընդհանուր օրինաց եւ հեռացնել զանոնք իրենց այժմու ազդեցութեան շրջա__
 նակէն:

Սահմանադրութեան սկզբունքներուն գլխովին հակառակ է Անատոլուի ներ__
 քին գաւառներու հայ ժողովուրդը զինուոր առնելով փոխադրել խիստ հեռւոր
 վայրեր, իսկ բնակակից Քուրտերը պահել տեղւոյն վրայ առանձնաշնորհեալ դիրքի
 մէջ որով կը խանգարուի օսմանեան տարրերու համերաշխութեան բաղձալի գործը:

9. Հաւասարութեան սկզբունքներուն գլխովին հակառակ եւ հանրային ապա__
 հովութեան համար խիստ վտանգաւոր է այս ընթացքը որուն հետեւեցան կառավա__
 րութիւնը զինաթափ ընելով իսլամ եւ քրիստոնեայ զանազան ժողովուրդներ ի
 Ռումելի եւ ՅԱնատոլու եւ շարունակելով պահել Քուրտերը եւ Զէրքէզները իրենց
 զէնք կրելու առանձնաշնորհեալ վիճակին մէջ, արդարեւ անհնար կը լինի ապահովել
 հայ ժողովուրդին անդորրութիւնը երբ նա անտէր է ու անպաշտպան պետական զէն__
 քերով զինուած Քուրտերու դէմ: Կ'առաջարկուի իրեման զինաթափ ընել նաեւ Քուր__
 տերը ու Զէրքէզները, ապահովելու համար ուրիշ անզէն տարրերու խաղաղութիւնը:

10. Երկրին ապահովութիւնը կը խանգարեն նաեւ վաչկատուն ցեղերը, որոնք
 կը փոխադրուին խաղաղ ժողովուրդի սեպհական վայրեր, կը յափշտակեն անոնց
 հողերն ու գոյքերը ու շատ մը ոճիքներ կը գործեն: Կ'առաջարկուի բոլորովին
 արգելել անոնց արշաւանքը հայ գիւղացւոց սեպհականութեան շրջանակին մէջ,
 եւ հաստատել զանոնք իրենց յատուկ տեղերը:

11. Այս միջոցին երբ երկրի անդորրութիւնը վրդովող տարրեր ու փախըս__

տական ոճրագործներ ստիպուած են ապաստանիլ գիւղերու կամ բնակարաններու մէջ, կազմակերպութիւնը օգտուելու է առիթէն եւ շրջուն ուժեղ զօրագուններ/պէտք է ձեռք անցնէ աւազակախումբերը ու փխստական ոճրագործները :

Իսկ զարնանէ սկսեալ վստահելի սպաներու հրամանին տակ զինուորական ջոկատներ պէտք է կանոնաւորապէս շրջան կատարեն երկրի ամէն քողմ հանրային անդորրութիւնը ապահովելու համար:

12. Բռնապետական ռեժիմի դէպքերու առթիւ սահմանադրական շրջանի մէջ Հայոց դէմ Մուշի մէջ բացուած տիէթի դատ մը կատարեալ զայթակղութիւն մ'եղած է ահռելի կերպով վիրաւորած է ահագին թուով զոհեր տուող հայ ժողովուրդին սիրտը: Ուրեմն կ'առաջարկուի բացաձակապէս արգիլել այդ դատի շարունակութիւնը: Արգիլելու է նաեւ Պիւնեանի մէջ շէրիով հայ աղջիկ մը բռնի իր ընտանիքէն կորզելուն համար բացուած զայթակղելի միւս դատը:

13. Դատական բարենորոգումները փութացնել հարկ է անջատելու համար գաւառակաշնորու մէջ ոստիկանութիւնը դատական իշխանութենէն: Պէտք է որ բոլիսը թէ ոստիկանութեան եւ թէ ընդհանուր դատախազի պաշտօն վարէ: Պէտք է նաեւ որ տեղացի անուս եւ ազդեցիկ անձեր դատարանի անդամ ըլլալով վարկաբեկեն արդարութեան գործը:

14. Հանրային ապահովութիւնը հաստատելու կարելոր դերը մեծ մասամբ պիտի կրնայ կատարուիլ միայն լաւ կազմակերպուած խառն ոստիկան զինուորութեանի մը միջոցաւ: Հայաբնակ նահանգներու ոստիկանութիւնը արագօրէն վերակազմելու է բնակէն առնուած դպրոցական վստահելի սպաներու հրամանին տակ եւ ոստիկան զինուորներու անբաւականութիւնը կը խոստովանին գաւառի իշխանութիւնք, շտոցնելու է տեղական պէտքերու համաձայն:

15. Վերել յիշատակուած բոլոր գործնական առաջարկները լիովին գորդարելու համար սահմանադրական հիմնական սկզբանց համաձայն ընդարձակելու է գաւառի իշխանութեանց իրաւասութիւնը:

Ի մասնաւոր՝ հայաբնակ նահանգաց համար նշանակելու է խիստ ձեռն_
հաս լիազօր կուսակալներ, ինչպէս եղած է Պաղտատի համար:

Ասոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունենալու են դատական ու քաղաքային
շրջուն քննիչներ առնուած զանազան տարրներէ թի Եւ իրաւունք ունենալու են
մօտէն հսկելու բոլոր պաշտօնատանց վրայ ու ի հարկին փոփոխելու ու պատժելու
անարժան ու զեղծարար պաշտօնեաները:

murder, rape, theft, looting

April 29, 1913 to May 18/31, 1913

Place	date	criminal	victims	crimes
1. Chazau (Birli) villages Kianikol Bimer.	April 29, 13	brigands	2 wounded	loot village
2-				

1 22 Juin 1913

REPONSE AU TEZKERE DU MINISTERE DE LA JUSTICE ET
DES CULTES, EN DATE DU 22 JUIN 1329 (1913) SUB N° 78,
AU PATRIARCAT ARMENIEN

Notre Conseil mixte a pris connaissance des tezkérés de Votre Excellence en réponse à nos tezkérés et memorandum successifs relativement aux exactions dont les Arméniens sont victimes dans les vilayets de Van et de Bitlis et leurs dépendances, takrirs et memorandum basés sur les communications faites au Patriarcat par nos différents évêchés et vicariats en ces régions.

Des tezkérés responsifs sus-énoncés, il ressort que les communications de nos évêchés et vicariats consisteraient en de simples inventions et calomnies et que le gouvernement impérial, sans faire aucune distinction entre les sujets ottomans, à quelque race ou religion qu'ils appartiennent, poursuivrait et arrêterait, sans la moindre exception, tous les bandits et criminels et n'épargnerait aucune mesure effective susceptible d'assurer la tranquillité et le bien-être de la population. Etant donné cet état de choses, notre Patriarcat est invité à n'accorder ni importance ni confiance à des informations et inventions malveillantes et à procéder au remplacement des évêques de Séert et de Bitlis.

Avant toute réponse à ce sujet, il nous a paru indispensable de rappeler sans détour à votre Excellence certaines vérités historiques en rapport des plus étroits avec la situation actuelle.

De tout temps et dans toutes les provinces de l'Empire, les Echrafs et les hoberaux ont formé une classe à part, constituant un Etat dans l'Etat. Peu à peu, cette classe privilégiée a acquis un tel pouvoir, qu'il lui a même été possible de rendre caduce les projets et les actes les mieux intentionnés de l'autorité centrale. Les fonctionnaires locaux du plus grand au plus petit n'ont jamais pu, malheureusement, échapper à son influence. Ceux qui ont voulu s'y soustraire ont été, grâce à l'em-

ploi de la ruse ou de la calomnie, été aussitôt révoqués ou remplacés, ou bien, obéissant à un sentiment d'honnêteté et de patriotisme, se sont démis de leurs fonctions.

Toutes les enquêtes des autorités locales concernant les crimes ou les délits perpétrés en province ont dû être menées sous l'influence de cette classe privilégiée, c'est-à-dire dans un sens conforme à ses intérêts illégitimes. Quiconque a osé se plaindre soit aux fonctionnaires locaux, soit au pouvoir central des actes tyranniques de la classe précitée, a eu ~~en~~ à en pâtir encore plus peut-être que de ce qui avait fait l'objet de se plaindre.

Etant donné cet état de choses, il est naturel que le pouvoir central ne puisse pas se rendre, de la situation en province, un compte exact

Comme si ce malheur, dont l'existence remonte fort en arrière, ne suffisait pas, en cours des 30 dernières années, le gouvernement absolutiste a adopté, notamment à l'égard des Arméniens habitant l'Anatolie orientale, un système d'oppression et d'exactions, allant même jusqu'à transmettre aux autorités provinciales des instructions confidentielles où il leur laissait entendre qu'il était permis d'attendre ~~à~~ la vie, à l'honneur et aux biens des Arméniens.

Toutefois, pensant qu'il était nécessaire de cacher autant que possible à l'étranger ces agissements contraires à la loi, à la religion et à la conscience, le gouvernement précité eut, pour arriver à donner le change à l'opinion publique européenne, recours aux moyens les plus infâmes, les plus monstrueux. Ainsi, les légitimes plaintes des Arméniens, adressées aux autorités locales ou centrales, étaient, d'ordre de ces dernières et sous l'influence des hoberaux, classées, et même ceux qui avaient ou assez de courage pour les signer étaient accusés de rebellân

contre l'Etat. Le gouvernement de cette politique vexatoire adoptée à l'égard des Arméniens fut l'organisation d'épouvantables boucheries. Et, afin de soustraire à tout châtement les auteurs et les instigateurs de ces tragédies, les poursuites dont les criminels auraient dû être l'objet avaient été entamées contre les Arméniens échappés au massacre. Par ce moyen, on voulait obliger ces infortunés à implorer une amnistie générale dont auraient aussi bénéficié leurs bourreaux. Cette persécution barbare subie par les Arméniens depuis plus d'un quart de siècle, avait, à la longue - surtout dans les vilayets de l'Anatolie orientale - acquis, pour ainsi dire, le caractère d'un usage naturel, et, peut on dire, d'une loi au dessus de la législation civile et religieuse. La tragédie d'Adana - postérieure à la ~~promulgation~~ proclamation de la constitution - a été une conséquence logique de cette politique érigée en loi naturelle.

Bref, le système - en vigueur pendant plus de 30 ans - de considérer les biens, la vie et l'honneur des Arméniens comme des choses auxquelles on pouvait impunément attenter et de classer leurs plaintes les plus justes, les plus légitimes, à tel point convaincu les oppresseurs que tout leur était permis à l'égard des nos nationaux, que l'autorité centrale ne saurait, aujourd'hui, arriver facilement à faire changer d'avis à ces tyrans.

Pour en ~~venir~~ revenir à la situation présente, les enquêtes ordonnées à la suite des plaintes parvenues des provinces orientales - enquêtes qui devraient avoir lieu avec toutes les conditions d'équité et d'impartialité voulue - ces enquêtes ne sont dirigées ni par l'autorité centrale, ni par des fonctionnaires supérieurs tels que les valis ou les mutessarifis, mais sont, en général, confiées à des fonctionnaires subalternes locaux dont une partie - ainsi qu'il a été exposé ci-dessus - subit, volontairement ou contre son gré, l'influence funeste des hoberaux.

Or, ces fonctionnaires ne sont pas ~~même~~ à même de juger qu'au cas où un coupable ne recevrait pas le juste châtement de ses méfaits, la conséquence de cette impunité serait une recrudescence des crimes, dont la perpétration deviendrait une espèce d'habitude, rendant ainsi impossible le maintien de l'ordre et de la tranquillité.

La plupart de ces fonctionnaires sont réellement convaincus que la loi et le patriotisme leur font un devoir de cacher le crime d'un musulman contre un non-musulman, ou bien, dans la crainte qu'en reconnaissant la réalité d'un crime qu'ils n'ont pas pu ou n'ont pas voulu prévenir, ou dont ils sont incapables de désigner l'auteur, ils n'encourent une mesure de rigueur telle que la révocation, ils ont recours à toute ~~une~~ espèce de ruses pour essayer de nier ou de dissimuler des choses indéniables. Toutefois, ils comprennent si bien eux mêmes l'absurdité d'un système où les Arméniens seraient présentés simplement comme se plaignant de faits inexistantes, qu'ils ont soin de faire croire que nos nationaux agissent par malveillance ou sous le pernicieux empire de la haine.

De même, le témoignage contre un musulman en faveur d'un Arménien étant considéré comme une action anti-patriotique ou un acte susceptible de provoquer la vengeance, bien des gens dont le témoignage pourrait faire éclater la vérité, s'abstiennent, le plus souvent, de dire ce qu'ils savent ou même déposent dans un sens contraire à la réalité.

Quant aux Arméniens victimes de ces exactions, non seulement ils sont incapables de fabriquer des plaintes calomnieuses, mais ils doivent, au contraire se défendre eux-mêmes d'infâmes calomnies inventées dans le but de les contraindre à retirer leurs plaintes les plus fondées, les plus légitimes. C'est au point que les malheureux, sachant par expérience qu'ils finiront par subir, du fait de ces calomnies, toute sorte d'ennuis: la

détention, la violation de leurs demeures sous le fallacieux prétexte de perquisitions domiciliaires, n'osant même pas se présenter devant l'autorité pour désigner leurs persécuteurs.

Et l'abstention des Arméniens à laquelle votre Excellence fait allusion dans son tezkéré du 22 Juin 1913 (1329) sub N° 78, provient uniquement de ces motifs.

Il suffit par conséquent de se livrer - en tenant compte des circonstances sus-énoncées - à un examen impartial des rapports envoyés par les fonctionnaires locaux au pouvoir central au sujet des Arméniens habitant les vilayets orientaux de l'Anatolie, pour comprendre, en même temps que les causes et l'origine des accusations portées contre nos évêques et vicaires, l'inanité de ces accusations.

Le 3/16 Août 1329 (1913).

Mahmoud Chevket Pacha

AU GRAND VEZIRAT (1)

Altesse,

Depuis la date de la remise à votre Altesse du Memorandum où est exposé le danger de massacre qui menace les Arméniens habitant les vilayets de l'Anatolie orientale et la Cilicie, jusqu'à ce jour, aucune mesure propre à préserver nos nationaux de ce péril n'a été prise; les instigateurs de massacre n'ont été l'objet d'aucune poursuite; l'activité vexatoire déployée par les fonctionnaires uniquement à l'égard des Arméniens ne s'est pas - si peu soit-il - relâchée.

Au contraire, d'informations dignes de confiance reçues des régions précitées, il ressort que le péril a grandi, et l'on peut dire que les meurtr~~ers~~ isolés, les usurpations, les rapt et les pillages, pris dans leur ensemble, ont - toutes proportions gardées - le caractère d'un massacre.

J'ai l'honneur de remettre, ci-joint, à votre Altesse, un tableau des nouveaux crimes enrégistrés.

Des informations susdites, il ressort également que l'infortunée population arménienne, menacée, d'une part, d'être exterminée, et, d'autre part, en butte à la tyrannique, l'intolérable oppression des fonctionnaires, est en proie à une indicible consternation. Les cultivateurs n'osent pas sortir des villages pour aller labourer leurs champs; les autres classes de la population ne peuvent pas, davantage, vaquer à leurs affaires. En outre, une partie des Arméniens ne trouvent d'autre moyen de salut que dans l'exode et - comme sous l'ancien régime - prennent par groupes, la route de l'exil.

=====
(1) Takrir remis le 18/31 Mai 1913 par le Patriarcat Arménien,
à S.A. Mahmoud Chevket Pacha.

Cette situation indique les Arméniens n'ont plus le droit de vivre dans l'Empire Ottoman.

Cet état de choses devant conduire à l'anéantissement de l'élément arménien dans les régions sus-mentionnées, les multiples assurances du gouvernement touchant l'adoption de mesures susceptibles de garantir l'honneur, la vie et les biens de nos nationaux n'ayant été suivies d'aucun effet, et rien ne restant à ajouter aux supplications, aux plaintes, aux protestations que j'ai fait entendre jusqu'ici, je n'ai plus qu'à en appeler, pour le sort de la nation arménienne - mise en bas de la société - à la conscience, à la responsabilité de l'Etat et du peuple ottomans, et à la pitié du monde civilisé.

Le Patriarche des Arméniens de Turquie:

L I S T E

des meurtres, brigandages, raptus, usurpations et autres crimes commis en différents vilayets de l'Anatolie, depuis le 29 Avril 1913, annexée au memorandum du 18/31 Mai 1913 au Grand Vézirat.

1.- Les brigands du kaza de Gharzan (Bitlis) ont, le 29 Avril 1329, pillé les villages de Kianikol et de Bimer et blessé deux personnes.

2.- Le caïmacam de Tcharchandjak, Chucri Bey, ayant exécuté l'ordre du vilayet touchant la restitution aux Arméniens de leurs propriétés usurpées par les AGHAS, ceux-ci afin d'annuler ces sanctions, ont commencé à démolir les demeures des Arméniens, et, à la tête de 300 individus, ont assailli le siège du gouvernement. Les autorités, au lieu d'arrêter et de châtier les meneurs, ont déplacé le caïmacam.

3.- Par suite des déprédations sans nombre du fameux bandit, Seid Ali, les villageois de Dad-Bey se sont réfugiés à Bitlis, et les habitants du village d'Aroni se préparent à émigrer.

4.- Les méfaits des Beys au village d'Azvate (Mouche) sont devenus tels que les habitants de ce village se sont vu contraints à l'abandonner.

5.- Le bandit Hasso Ibrahim, célèbre par ses crimes et qui est l'objet d'un mandat d'arrêt, a assailli le village d'Elyoh, dans le Kaza de Béchéri (Diarbékir) et y a tué deux personnes qu'il a dévalisées. On nous informe que par suite de l'indifférence des autorités la population se disperse et la situation devient chaque jour plus grave.

6.- Les meurtres et pillages se multiplient dans le kaza de Gavache. La tribu des Grave a enlevé du Kaza de Chatak 2.000 moutons et a assassiné deux bergers arméniens. Le fameux Mir-Kehé, à la tête de 60 de ses acolytes, est entré au kaza de Hizan où il s'est fait remettre de l'argent, en menaçant la population. Il a même tué un percepteur du fisc et deux gendarmes. Aucun ordre ni sécurité n'existent dans ces parages.

7.- Un percepteur arménien du fisc, Hosrof, a été assassiné d'une manière atroce, durant l'exercice de ses fonctions. Le crime a été commis à la ferme d'Ibrahim Effendi, chef du secrétariat du sandjak, publiquement, en présence des gendarmes musulmans et non-musulmans qui se trouvaient dans la rue. Sous des pressions locales, les autorités n'ont engagé aucune poursuite contre les criminels qui se promènent librement.

8.- Le nommé Elmas, du nahié d'Edindjik, dans le kaza d'Erdek (Karassi), a enlevé par force la fille, âgée de 14 ans, de l'Arménien Agop Chékerian. Malgré les nombreuses démarches qui ont été faites, le ravisseur n'a été ni arrêté, ni poursuivi et la jeune fille n'a pas été remise à ses parents. On veut la contraindre à embrasser l'islamisme. ||

9.- Le 12 Mai 1913, dans le village de Gorgor (Bitlis), 5 personnes ont été enlevées et conduites sur la montagne et le prêtre syrien du village d'Aron a été assassiné.

10.- Ont été assassinés: quatre Arméniens dans le kaza de Hizan (Bitlis), 1/Arménien dans le village de Banidjan, et 54 Arméniens dans le village de Haron, soit 59 Arméniens; en outre, 4 Arméniens ont été blessés et 1000 moutons enlevés.

11.- Les nombreuses plaintes déposées jusqu'ici contre le fameux bandit Mehmed Emine, sont restées sans effet. Ce malfaiteur a assassiné le prêtre Geaurguis.

12.- Un Arménien, Agop, du kaza de Mihalidj (Brousse) a été tué d'une balle par le nommé Hassan. L'assassin n'a pas été arrêté.

13.- Onze Arméniens de Van et des environs, qui rentraient de Russie dans leur pays, ont été blessés et dévalisés par le Commandant Ahmed Agha.

14.- Deux gendarmes, Nouman et Ali Tchaouche, sont allés, sous prétexte de chercher des déserteurs, aux villages de Tchoukour et de Kilindj. N'ayant pas trouvé ceux qu'ils cherchaient, ils ont battu leurs parents et soumis à la torture le Mouhtar Agop Effendi, qu'ils ont ensuite conduit

à Yalova où ils l'ont emprisonné.

15.- Les meurtres et pillages continuent à Mouche et à Séert. La circulation entre les villages arméniens est interrompue.

16.- Les routes sont fermées dans les régions de Diarbékir, de Bitlis et de Van, et les travaux agricoles sont complètement délaissés. Les bandes de brigands ~~mènent~~ opèrent partout impunément.

17.- Au village de Timar (Van) huit soldats ont violenté une Arménienne enceinte.

18.- A Bitlis, le fameux Mahmé a enlevé quatre Arméniens et les a conduits sur la montagne. Il a assailli le village de Kelhon. Mahmé a envoyé auprès des parents des Arméniens enlevés un Kurde et une femme, à l'effet de réclamer une rançon. Les malheureux parents ont dû hypothéquer leurs terres pour se procurer 23 Livres que le gouverneur du nahié a fait parvenir au bandit par l'entremise de Halil Tchaouche et d'un autre gendarme.

19.- Désespérés et ne pouvant plus supporter les exactions auxquelles ils sont en butte, les Arméniens d'Erzindjan et des environs émigrent en Amérique.

20.- Dans les kazas de Silvan et de Béchéri (Diarbékir) les Kurdes s'arment fiévreusement, continuant à tuer, à piller et à menacer les Arméniens.

21.- Une dépêche reçue, aujourd'hui même, de notre archévêché de Bitlis informe que trois Arméniens viennent d'être assassinés au kaza de Hizan et que les ordres donnés par les autorités locales n'ont été suivis d'aucun effet.

Extraits du tezkéré grand - vézirial adressé au
département de la justice et des cultes, à la
suite de la correspondance ~~éxg~~ échangée entre le
Grand-Vézirat et le ministère de l'intérieur
touchant le takrir en date du 18/31 Mai 1913
(1329) sub N° 901, présenté par le patriarcat
arménien à S.A. le Grand-Vézir.

||
Mahmoud Chekhet Paşa

31 Mai 1913

Patriarche

1

Grand Vexir

Depuis la date où j'ai eu l'honneur d'adresser à Votre Altesse un mémorandum, dans lequel je lui exposai le danger de massacre suspendu sur la tête des Arméniens habitant les vilayets de l'Anatolie orientale et la Cilicie, jusqu'à ce jour, aucune mesure susceptible de les préserver de ce danger n'a été prise; aucun des instigateurs de massacre n'a été poursuivi et l'activité que les fonctionnaires déploient uniquement contre les Arméniens ne s'est pas - si peu soit-il - relâchée. Au contraire, des renseignements dignes de confiance qui nous ~~arrivent~~ parviennent de ces endroits, il ressort que le péril a augmenté partout et que les meurtres isolés, les exactions et les pillages qui se commettent, pris dans leur ensemble, ont toutes proportions gardées - le caractère d'un massacre.

J'ai l'honneur de présenter ci-joint à Votre Altesse un tableau des faits récemment notés.

Les plaintes de votre Béatitude relatives à la négligence du gouvernement en ce qui concerne la poursuite des bandits et des criminels ne répondent pas à la réalité des faits.

Non seulement des forces militaires ont été envoyées à Chirvan et à Gharzan en vue de la capture et du châtiement de bandits tels que Yéchar Tchétó, Mahmé, Mehmed Emine et Djémil qui troublent la tranquillité publique dans le vilayet de Bitlis, mais le vali s'est rendu à Mouche pour prendre telles mesures qu'exigerait la garantie de l'ordre public.

De son côté, le gouverneur général de Van est allé à Chatak, afin de diriger en personne la poursuite des tribus pillardes et dévastatrices. Une force de 400 hommes, avec deux canons, a été mise à cet effet à la disposition de Djevdet Bey, gouverneur de Hékiari, et de Savfet Bey, commandant du régiment des tirailleurs.

Il ressort, en outre, des informations reçues de ces parages que les Arméniens, pris entre la menace d'une extermination et l'intolérable pression des autorités ont complètement perdu la tête.

Ainsi, la classe agricole ne peut pas sortir des villages pour s'occuper de ces travaux, et les autres classes de la population ne peuvent pas, davantage, vaquer à leurs affaires. De plus, comme ~~monstrueux~~ sous l'ancien régime, de nombreux Arméniens prennent, par groupes, la route de l'exil.

La conclusion de tout cela est que les Arméniens n'ont plus le droit de vivre dans l'Empire Ottoman.

Cet état de choses devant conduire à l'anéantissement de l'élément arménien dans les vilayets précités; les multiples assurances données par le gouvernement au sujet de la préservation de l'honneur, de la vie et des biens de cet élément n'ayant abouti à aucun résultat effectif, et d'autre

Après la répression de ces tribus viendra le tour de la tribu Guirav. Le châtement des Guiravli aura pour conséquence de laisser Mir-Méhé sans appui.

A la suite de la nécessité signalée dernièrement par le vilâyet de Van, le ministère de la guerre a immédiatement prescrit au commandant du neuvième corps d'envoyer à Van deux bataillons de troupes.

En outre, au cours des 15 derniers jours, 250 gendarmes ont rejoint ces parages, et ordre a été donné d'en expédier encore 270 qui sont sur le point de quitter Smyrne pour cette destination.

Bref, les autorités locales font tout leur possible pour écarter un moment plus tôt les dangers qui menacent la tranquillité publique dans les régions précitées.

part, ne trouvant rien à ajouter aux sollicitations, aux supplications, aux plaintes déjà adressées à cet effet à Votre Altesse, je n'ai plus qu'à en appeler pour le sort de la nation arménienne mise au bas de la société, à la conscience, à la responsabilité du peuple et de l'Etat ottomans et la compassion du monde civilisé.

Le 18/31 Mai 1913 (1329).

2.- Par suite des exactions continuelles du fameux bandit Seyd Ali, les habitants du village de Badik ont dû se réfugier à Bitlis; quant à ceux du village d'Eroun, qui ont été pillés, ils se préparent à émigrer.

par le Patriarcat, celui-ci ne saurait s'adresser au gouvernement pour des questions de ce genre.

R.- Bien que l'Effendi visé, Seyd Ali, qui habite actuellement à Hizan - soit une personne digne de respect, les Arméniens ayant pris l'habitude de lui attribuer tous les crimes qui se commettent

dans l'étendue du vilayet, il en est résulté que l'élément arménien nourrit une haine ardente envers cette personne. Cependant, les autorités judiciaires et civiles n'ont relevé contre Seyd Ali Effendi - qui mène une vie sédentaire - aucune charge pouvant nécessiter des poursuites.

Et malgré que les Arméniens croient que le brigand Mahmé, qui opère dans les

régions de Van et de Bitlis, obéit aux ordres de Seyd Ali Effendi, le fils de dernier, Sélahheddine, ayant eu, au cours de cette semaine, dans la province de Van, une rencontre avec la bande du brigand sus-nommé, a tué un de ses acolytes et en a blessé un autre. Ce double fait indique que la supposition des Arméniens n'est pas fondée. Toutefois les faits et les gestes de Seyd Ali Effendi sont surveillés et les autorités ne manqueront pas de sévir contre lui, le cas échéant.

3.- Les exactions des Beys au village d'Avzate (Mouche) devenant chaque jour plus intolérable, les habitants se sont vus obligés à abandonner leurs foyers.

R.- Les villageois d'Avzate qui se sont dispersés dans les localités environnantes ont été dédommagés et ramenés à leur village et les bêtes et objets enlevés par les Beys, ont été, en présence même de la commission d'enquête, restitués à leurs propriétaires. En outre, les Beys ont pris, par écrit, l'engagement de ne plus molester les villageois qui, reconnaissants de l'attitude des autorités, les ont remerciés, et à l'heure actuelle, s'occupent de leurs travaux agricoles.

4.- Le fameux bandit Hosse Ibrahim connu par ses nombreux crimes et qui est l'objet d'un mandat d'arrêt, a assailli le village d'Elyouh, dépendance du kaza de

R.- Les faits signalés sont dus à un conflit de primauté surgi entre les fils de Mezré et Moustafa Agha par suite de la haine qui les divise. Une rencontre ayant eu lieu de ce chef entre les tribus Saf et Derdjan, deux Kurdes ont été tués et quatre Kurdes blessés.

Béchéri (Diarbékir), et y a tué deux personnes et mis leurs maisons à sac. Par suite de l'indifférence des autorités locales en présence de pareils faits, la population se disperse et la situation devient chaque jour plus critique.

5.- Les meurtres et pillages ont augmenté dans le kaza de Gavache, à Van, Dans le kaza de Chatak, la tribu Guirav a enlevé des villages arméniens de Houmar et de Hadjid 2.000 moutons et tué deux bergers arméniens. Le bandit Hir-Mehé, accompagné de 60 de ses acolytes, est entré à Hizan où, sous menace, il s'est fait remettre de l'argent par la population et a assassiné le percepteur du fisc ainsi que deux gendarmes. L'ordre et la tranquillité publique font absolument défaut dans ces régions.

Le gouvernement a pris les mesures nécessaires pour mettre fin à ce conflit, et afin d'en empêcher le renouvellement, il a expédié en ces parages des forces militaires suffisantes.

Pour ce qui est de Hasso, non seulement il n'a pas participé aux faits indiqués, mais ce n'est même pas un bandit. C'est un chef de tribu qui n'a pris aucune part aux troubles de 1311 (1895), qui n'a molesté - si peu soit-il - aucun Arménien et qui est aimé de tous les Arméniens.

R.- La nuit du 4 Mai, une bande de 40 brigands ayant, au village de Tchato, tué deux bergers et emporté 400 moutons, des forces suffisantes ont été expédiées pour la poursuite et l'arrestation de ces bandits, ainsi que pour la sauvegarde de la population.

~~L'information relative à l'assassinat~~

Des détachements de troupes ont été également envoyés à tous les villages où la présence de forces militaires a été jugé utile.

L'information relative à l'assassinat de deux bergers est confirmée par le vilayet. Les autorités de Bitlis annoncent qu'elles ont ordonné les mesures militaires nécessaires en vue de la capture du

du brigand Mir-Mehé.

La vali de Van vient de partir pour le kaza de Chatak qui est le plus infesté par les bandits, et le vali de Bitlis pour Mouche, afin de diriger la poursuite en personne.

6.- A Mouche, le percepteur du fisc Hosrof (Arménien) a été assassiné de façon atroce, durant l'exercice de ses fonctions. Le meurtre a été commis à la ferme de Chukri Bey, frère d'Ibrahim Effendi, chef du secrétariat du sandjak et en présence de gendarmes musulmans et non-musulmans, qui se trouvaient avec lui. Les autorités, qui subissent l'influence des susdits, n'ont ouvert aucune enquête et les assassins n'ont pas été inquiétés.

7.- Le 12 Mai 1329, cinq personnes du village de Gorov (Bitlis) ont été enlevées et conduites sur la montagne et le prêtre chaldéen du village d'Eroun a été assassiné.

R.- Hosrof Effendi qui s'était rendu au village de Harabi Harnos pour s'occuper de la perception des dîmes et autres taxes fiscales, et qui, en compagnie d'un percepteur et de gendarmes, se trouvait dans la chambre d'un nommé Derviche Effendi où il dictait une quittance, fut tué d'un coup de feu tiré de la lucarne.

Le vilayet de Bitlis nous informe que des fonctionnaires judiciaires et des forces de gendarmerie en nombre suffisant ont été envoyés sur les lieux et que les criminels sont l'objet de poursuites.

R.- Aucun villageois de Grav n'a été enlevé. Quant aux assassins du prêtre chaldéen, l'instruction ordonnée contre eux n'a pas encore pris fin.

8.- Quatre Arméniens du kaza de Hizan (Bitlis), un Arménien du village d'Eroun et quatre Arméniens du village de Panitchan, soit neuf Arméniens, ont été assassinés et ~~quatre~~ quatre blessés. En outre, 1.000 têtes de moutons ont été enlevées.

R.- Bien que le meurtre, au village de Tai (Hizan) d'un nommé Ochan, fils de Makdessi, soit vrai, celui de quatre personnes n'est pas partie des tribus Jirguian, Guđan et Mamhouran, dans le vilayet de Van, sont entrés au village de Panitchan

(Pervari) où ils ont assassiné quatre Arméniens, en ont blessé trois et ont emporté 700 moutons. Une force de 400 hommes a été lancée contre ces tribus pour les punir. La poursuite est dirigée par le vali de Van qui se trouve en ce moment à Chatak.

9.- Les nombreuses plaintes déposées jusqu'ici contre le fameux bandit Mehmed Emine sont restées vaines et celui-ci vient d'assassiner le prêtre Keurkis.

R.- 200 hommes de troupes, avec des ~~canons~~ canons, ont été lancés contre les bandits Mehmed Emine, Yachar Tchétto et Djémil, qui opèrent dans la région de Gharzan et de Chirvan.

10.- Dans le kaza de Miholidj (Brousse), un Arménien Agop a été tué d'une balle par le nommé Hassan.

Le meurtrier n'a pas encore été arrêté.

R.- Agop, garde-forestier à Karadja-Bey, ayant été, la nuit du 29 Avril, à une heure et demie du bourg, à l'endroit dit Sazlik, à la suite d'une dispute éclatée entre lui et le nommé Hassan, berger au service du bouvier Tétah, assassiné par ce berger, des ordres sévères ont été aussitôt envo-

voyés aux caimacams de Karadja-Bey et de Kir-

11.- Onze Arméniens de Van et des alentours, rentrés de Russie dans leurs foyers, ont été blessés et dévalisés par les hommes du commandant Ahmed Agha.

12.- Le bandit Mahmé, fameux à Bitlis par ses crimes, enlève 4 Arméniens qu'il conduit sur la montagne, puis assaillit le village de Kélmon. Ledit brigand envoie ensuite un Kurde et une femme auprès des parents des prisonniers pour exiger une rançon. Les malheureux parents, hypothéquant leurs terres, se procurent une somme de 23 Livres qu'ils remettent au ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ sous-gouverneur du nahié, lequel, par l'entremise de Halil Tchaouche et d'un autre gendarme, la fait parvenir à Mahmé.

13.- Plus de mille Arméniens d'Erzindjan et les environs, ne pouvant plus supporter, cette intolérable situation, se sont vus obligés d'émigrer en Amérique.

R.- Bien que les Arméniens aient été dévalisés par les hommes du binbachi Ahmed Agha, de la tribu Djélal (Bayazid), les objets volés ont été repris par les autorités et rendus à leurs propriétaires.

R.- Il n'est pas vrai que quatre Arméniens aient été conduits sur la montagne. Le brigand Mahmé a, simplement, arrêté quelques voyageurs, entre Hizan et Semk, et ~~leur~~ leur a réclamé de l'argent. Ainsi trois Arméniens, arrêtés par lui, ont été relâchés, après paiement d'une somme de 30 Médjidiés. Les mesures nécessaires ont été prises, simultanément par les vilayets de Bitlis et de Van, en vue de la capture de ce bandit.

R.- Le vilayet de Van n'a aucune connaissance de l'émigration d'un grand nombre d'Arméniens, pas plus que des exactions dont ils auraient été victimes. Pour ce qui est du

vilayet d'Erzeroum, il ressort de l'enquête ordonnée à cet effet que depuis le 1 Mars de l'année courante jusqu'au 25 Mai 1329, 890 Arméniens, ¹⁹¹³ isolément, et 49 Arméniens avec leurs familles, se sont rendus en Russie et l'année dernière, à la même époque, 936 individus et 52 Familles ont également émigré. Ces chiffres indiquent que cette année-ci le nombre des émigrés est inférieur à celui de l'année précédente.

Bien qu'il soit vrai qu'une partie des hommes appelés sous les drapeaux aient émigré pour fuir les rigueurs de la guerre, il est faux que dans la perception des taxes ou dons militaires on ait eu recours à des rigueurs ou à la violence. Cela est reconnu par la plupart des Arméniens eux-mêmes.

Si, l'on tient compte en outre du fait que les habitants, le vicaire et les conseils arméniens du village de Monla-Suleyman (Alachkert) ainsi que des villages de Zeydguian et Hanzérine, se sont rendus auprès des autorités, pour déclarer que, depuis la Constitution, ils n'ont eu à subir aucune exaction, qu'ils jouissent d'un repos parfait et qu'ils désapprouvent les rumeurs contraires mises en circulation à cet effet, on doit conclure que les bruits propagés par les déserteurs n'ont d'autre but que de cacher la ho

honte de leur désertion.

Du reste, dans les régions privées de ressources économiques, une partie de la population musulmane se rend, chaque année en Russie pour y chercher du travail.

Les Arméniens qui se font délivrer des passeports partout dans le même but.

De nombreux déserteurs faisant partie de la réserve sont rentrés dans leurs foyers honteux et repentants; le reste n'attend ~~pas~~ pour les imiter que la conclusion de la paix et le renvoi de la classe.

Le vilayet d'Erzeroum nous informe qu'en ce moment le calme est parfait, dans toutes les parties de la province, que l'état de choses actuel ne saurait être comparé à la situation jadis existante et que toute la population en est satisfaite.

Le vilayet précité nous communiquera les renseignements aux/ sujets/ des sandjaks d'Erzindjan et de Bayazid, dès qu'ils les aura reçus.

14.- Une dépêche arrivée aujourd'hui de notre arévêché de Bitlis nous annonce que dans le kaza de Hizan, trois autres Arméniens ont été assassinés et que les ordres donnés par le vilayet n'ont été suivis d'aucun effet.

R.- Ainsi que nous en avons informé précédemment en dehors du nommé Ohan, tué au village de Tai, aucune autre personne n'a été assassinée dans le kaza de Hizan.

L'information y relative est donc dénuée de fondement. Ce fait a été

notifié aussi au vicaire de Bitlis qui n'a rien répliqué. D'autre part, aucun symptôme de discorde digne d'attirer l'attention ne se manifestant entre les deux éléments, les crimes qui se commettent doivent être attribués à des motifs ordinaires et privés. Du reste, il est des personnes subissant aussi des exactions de la part des Kurdes et le vilayet de Bitlis affirme qu'on a pris l'habitude de grossir ces délits de droit commun.

(Annexe 3)

PROJET de REFORMES

PROPOSE pour les PROVINCES de l'ANATOLIE ORIENTALE

HABITÉS ^E par les ARMENIENS

EXPOSE des MOTIFS du susdit PROJET

EXPOSE de MOTIFS ANNEXE AU PROJET de REFORMES
PROPOSE POUR LES PROVINCES DE l' ANATOLIE ORIENTALE
HABITEES PAR LES ARMENIENS

---o---

Le territoire habité par les Arméniens englobe
les six Vilayets suivants:

Erzeroun

Van

Bitlis

Diarbékir

Kharpout

Sivas

à l'exclusion de certaines parties situées sur
les confins, qui ne sont pas habitées par les
Arméniens, savoir:

Hekkiari (dans l'actuel vilayet de Van),
la partie Sud de Séert (dans le vilayet de
Bitlis),
" " " de Bichérik (dans le Vilayet
de Diarbékir),
" " " de Malatia (dans le Vilayet de
Kharpout,
" " Nord_Ouest de Sivas.

Avant la guerre russo turque de 1878, l'Arménie était dénommée Eyalet (province) d'Erzeroum et comprenait Tchildir, Kars, les Vilayets d'Erzeroum et de Van, ainsi que les petites régions septentrionales de Bitlis, Mouche, Kharpout et Diarbékir.

C'est après cette guerre que le gouvernement d'Abdul-Hamid, visant à mettre en minorité les Arméniens sur leurs propres territoires, eut non seulement recours à la fameuse politique de persécution et de massacre, mais encore à une nouvelle délimitation artificielle des vilayets. Ses efforts tendirent à morceler les circonscriptions possédant une population arménienne compacte et à rattacher arbitrairement chacune des petites parties obtenues à quelque district peuplé exclusivement de Kurdes ou de Musulmans. Ainsi, l'Eyalet d'Erzeroum, subissant une première transformation fut réduit aux quatre vilayets suivants: Erzeroum, Van, Hekkiari et Mouche. Puis, quelques années plus tard, le vilayet de Hekkiari habité par une population Kurde compacte fut réuni au vilayet de Van, et le vilayet de Mouche à celui de Bitlis. Divers autres districts Kurdes furent annexés à Diarbékir et Derein fut incorporé à Kharpout.

Il ne sera pas inutile de rappeler que les territoires habités par les Arméniens sont appelés, dans le traité de Berlin de 1878, "provinces habitées par les Arméniens", tandis que dans le projet de 1895 élaboré par les trois grandes Puissances, la même région est désignée ainsi: les six vilayets habités par les Arméniens.

Il ne faut pas, d'ailleurs, juger de ce qu'étaient ces provinces en 1895 d'après leur état actuel.

Au cours de ces dix huit dernières années, le gouvernement turc a réussi à disperser l'élément arménien - surtout dans les parties de ces territoires situés sur les confins -, et à le remplacer par des Kurdes (par exemple: partie nord de Hekkiardi, Alachguerd, Seghert etc...).

C'est pourquoi nous laissons en dehors des régions précitées les territoires où vivait, il y a dix ou quinze ans, une nombreuse population arménienne, mais qui, aujourd'hui, ne comptent qu'un nombre d'Arméniens considérablement réduit.

Si l'on retranche également les parties des confins, artificiellement ajoutées dans une vue politique aux circonscriptions arméniennes, les vilayets apparaissent avec leurs limites naturelles, tant au point de vue ethnique que géographique.

Les réformes à introduire dans l'étendue de territoire ci-dessus déterminée devront s'établir sur les bases suivantes :

Article I.

Il sera formé des susdits vilayets une seule province, à la tête de laquelle sera placé un haut commissaire européen, choisi

par les Puissances ^{anciennes} ~~ex~~ confirmé par S.M.I.
le Sultan.

En exploitant, ainsi qu'il a été dit, les parties des six vilayets situées sur les confins, nous obtenons un territoire régulièrement délimité et habité par des éléments, autant que possible, nettement déterminés et homogènes. Ce territoire représente l'ancien Eyalet d'Erzeroum, auquel se trouvent réunis les parties orientales de Sivas et les parties septentrionales de Diarbékir et de Kharpout. Pour compenser ces adjonctions, Hekkiari est laissé en dehors.

Cette région, habitée par les Arméniens, constitue, aux points de vue géographique, ethnique, social et économique, un pays particulier qu'il convient d'ériger en unité administrative, sous la direction d'un Gouverneur Général ou Haut Commissaire européen, investi de pleins pouvoirs.

Il est inadmissible que, pour un temps prolongé, le Haut Commissaire soit européen. Choisi parmi les Ottomans, Chrétiens ou Musulmans, il ne pourrait inspirer confiance, s'aliénerait indistinctement les races diverses que les dissensions ont, depuis tant d'années, divisées et remplies de méfiance et de soupçon les unes envers les autres.

La qualité d'Européen de Haut Commissaire sera la preuve vivante de l'existence d'un contrôle international, contrôle qui seul pourra relever, aux yeux des populations locales, chrétiennes ou musulmanes, le prestige aujourd'hui déchu de l'autorité gouvernementale, et constituer une garantie de l'application régulière

régulière des réformes.

Il faut aussi tenir pour indubitable que toute personne appelée à ces fonctions, qui aurait vécu dans l'Empire Ottoman et fait son éducation politique au service du gouvernement impérial, ne saurait demeurer neutre, en dehors et au dessus de l'esprit de parti religieux et national, ni posséder assez d'indépendance et d'énergie pour n'être pas influencée par les suggestions et les intrigues du pouvoir central.

Au contraire, un Haut Commissaire européen, grâce à sa liberté d'action, à ses connaissances et autres qualités, sera en état, d'une part, d'observer une stricte impartialité envers les différents éléments de la contrée, et, de l'autre, de réunir dans une seule main forte toutes les rênes de l'autorité administrative de la province, assurant ainsi, avec l'égalité des droits et des devoirs, la paix et la tranquillité aux chrétiens comme aux musulmans.

D'après les projets de réformes relatifs à la Turquie d'Europe, et ceux de 1895 concernant les provinces habitées par les Arméniens, le haut commissaire devait être nommé par S.M.I. le Sultan, avec l'assentiment des Puissances. Néanmoins, nous avons toutes raisons de considérer le mode inverse de nomination comme plus propre à atteindre le but visé, et même comme indispensable pour la province arménienne. Située en pleine Asie, loin des regards de l'Europe, privée de moyens de communication rapide, entourée d'éléments musulmans ignorants et fanatiques, c'est pour elle une nécessité absolue que la présence d'un haut commissaire européen, ayant une position solide, inébranlable.

Par suite de ses exactions, le pouvoir central a perdu tout crédit auprès de la population, qui le tient pour l'auteur responsable de ses maux. Il importe donc que les Arméniens habitant le territoire considéré soient bien convaincus que ce n'est point un vali ordinaire désigné par le Sultan, qui est investi du pouvoir exécutif, mais un délégué des grandes Puissances, représentant réel de celles-ci.

C'est à cette condition que le haut commissaire serait en mesure d'assurer l'application immédiate et intégrale des réformes.

Notre thèse sur la nécessité d'un haut commissaire ayant une situation indépendante et des pouvoirs étendus est conforme à l'esprit de l'article 61 du traité de Berlin (Réformes répondant aux besoins ethniques des provinces habitées par les Arméniens), du Chapitre VII du Mémoire d'Avril 1895, et de la dernière note présentée en 1880 par les Puissances.

Article II

Le haut commissaire est le chef du pouvoir exécutif de la province. Il est nommé pour une période de cinq années.

a) Il a le droit absolu de nommer et de révoquer tous fonctionnaires administratifs, judiciaires, financiers et autres:

b) de préparer et de mettre en application tous règlements servant à interpréter les lois générales de l'Empire et d'en assurer la bonne

exécution, conformément aux exigences locales.

c) Les forces de police et de gendarmerie de la province sont placées sous son autorité directe. Sur sa demande, les forces militaires devront être mises à sa disposition.

Le haut commissaire, en sa qualité de chef du pouvoir exécutif de la province - qualité que possèdent également les valis - doit naturellement avoir ses prérogatives et ses responsabilités.

a) Le système néfaste de la centralisation à outrance, qui continue d'être en vigueur dans l'Etat, est la cause principale de la décadence administrative de ce pays: il n'est nullement propre à éveiller dans le personnel gouvernemental le sentiment de la responsabilité et du devoir, les plus importants des fonctionnaires provinciaux étant, sans l'avis du chef du pouvoir exécutif de l'endroit, désignés ou révoqués par un pouvoir central invisible, qui n'entretient avec eux aucun rapport direct.

Or, si, dans le cas qui nous occupe, le haut commissaire doit être seul responsable devant le pouvoir central, il ne saurait assurer une telle responsabilité qu'à la condition expresse de posséder le droit de nommer lui-même aux différentes fonctions les personnes qu'il juge dignes de sa confiance et qui seront directement responsables devant lui. S'il n'en était pas ainsi, il en résulterait cette confusion de droits et de devoirs dont l'état actuel de l'administration turque nous offre le triste tableau.

b) Les lois ottomanes sont, en général, élaborées sans tenir compte des particularités, des us et coutumes, des mœurs et des besoins spéciaux des diverses races de l'Empire; Aussi ont-elles donné, dans leur application comme dans leur esprit, la preuve de leur imperfection, de leur stérilité et même de leur malfaisance.

Un pays où l'on trouve, comme sur le territoire arménien, de telles différences entre les habitants au point de vue de la race, de la religion, de la langue, de la mentalité, du degré de civilisation, des conditions économiques, a essentiellement besoin de lois locales, établies après de mûres études par le Conseil Administratif de la province, à condition, bien entendu, que le haut commissaire veille à ce qu'il ne soit porté aucune atteinte aux lois fondamentales de l'Empire.

Les lois sont malheureusement demeurées jusqu'ici mystérieuses pour tous les éléments du pays; la raison en est qu'elles n'ont pas été expliquées, développées, mises à la portée de tous, en des langues familières au peuple. Tant qu'il en sera de même, il n'est ni juste ni possible d'exiger de celui-ci qu'il les respecte, et d'espérer qu'il leur obéisse.

Voilà pourquoi nous réclamons pour le haut commissaire le droit d'édicter et d'appliquer toute espèce de règlements propres à élucider pour la masse les lois générales du pays, et à en assurer la bonne exécution, conformément aux nécessités locales.

c) Selon les lois de l'Empire, les forces de police et de gendarmerie d'une province se trouvant placées sous l'autorité directe du vali. Mais une des causes de l'insécurité qui a constamment régné dans la contrée arménienne, c'est que les autorités miliati

militaires régionales n'ont presque jamais mis leurs forces à la disposition des gouverneurs généraux. De tout temps, les troupes n'ont agi que sur les ordres directs du Ministère de la Guerre. En outre, par suite de l'antagonisme entre les autorités civiles et militaires régionales n'ont presque jamais mis leurs forces à la disposition des gouverneurs généraux. De tout temps, les troupes n'ont agi que sur les ordres directs du Ministère de la Guerre. En outre par suite de l'antagonisme entre les autorités civiles et militaires, fait qui a toutes les apparences d'une habitude invétérée, la troupe n'a pas coopéré à l'oeuvre de sécurité, et ainsi, les bandes de brigands et les éléments nuisibles se sont vus, directement ou indirectement, encouragés.

Par conséquent, pour rendre possible le rétablissement de l'ordre et de la sécurité dans la province, pour réprimer les perturbateurs et les malfaiteurs, il importe que le haut commissaire puisse, au besoin, disposer, directement et sans réserve, de des forces militaires de la région.

Les grandes puissances elles-mêmes ont, relativement aux prérogatives du haut commissaire, admis le même principe dans les articles 27, 31 et 42 du projet de réformes préparé par elles en 1880 pour la Turquie d'Europe, articles qui sont conformes aux dispositions de l'article 61 du traité de Berlin, aux dernières réclamations de la note de 1880 présentée par les Ambassadeurs des Puissances à Constantinople, ainsi qu'à l'esprit du memorandum d'Avril 1895.

Article III

Divisions Administratives

La province comprendra les divisions administratives suivantes:

1°.- Sandjak (département, district) Mutessariflik.

2°.- Kaza (arrondissement) Kaimakamlik.

3°.- Nahié (commune) Mudirlik.

La fixation de ces divisions administratives se fera, principalement, d'après des considérations ethnographiques et géographiques.

Nota .- La nahié sera formé de territoires comptant au moins 500, et au plus 1000 habitations;

Toute la région habitée par les Arméniens ne devant plus former qu'une seule province, les valis y seront naturellement remplacés par des Mutessarifs - ce qui aura pour conséquence une diminution des frais - , et les pouvoirs généraux de la province se trouveront concentrés entre les mains du haut commissaires.

Pour faciliter, dans une large mesure, l'administration de la région, il est nécessaire de procéder immédiatement à l'établissement des trois divisions administratives énumérées ci-dessus, en accordant surtout une importance majeure aux nahiés, dont on multipliera le nombre.

Ainsi, la machine gouvernementale fonctionnerait simplement, facilement, et l'existence des Kazas serait peut-être jugée superflue.

En procédant à des divisions administratives, on tient certainement compte des conditions géographiques. Mais, en ce qui concerne la province arménienne, on doit surtout faire en sorte que chaque division renferme une population de même race et de même religion, et qui soit, autant que possible, au même niveau de culture et de même condition sociale.

Par exemple, il n'est guère admissible d'englober dans la même circonscription des agriculteurs sédentaires et des pasteurs nomades; un élément civilisé et un autre à demi sauvage.

Ce n'est qu'en procédant comme nous l'indiquons, que l'on pourra supprimer les fâcheux conflits de races et donner libre cours à la puissance pacifique et bienfaisante du travail à toutes les sources de prospérité et de progrès.

Ce mode de division facilitera incontestablement le fonctionnement des rouages administratifs, puisqu'il a pour principe de tenir compte des particularités de chaque groupe au triple point de vue de la nationalité, de la religion, du degré de civilisation.

Les grandes puissances ont également admis le bien fondé d'un tel système dans le paragraphe ci-dessous de leur note de 1880.

Dans le chapitre I du mémorandum de 1895, elles reconnaissent formellement que les subdivisions administratives établies sur le groupement d'éléments homogènes,

" Une nouvelle répartition ... devrait être faite de façon que les populations fussent réparties en groupes ethnographiques le plus homogènes possible, dans les différentes unités administratives de chaque province."
(Memorandum 1895 I Réduction éventuelle etc.).

" La circonscription de chaque nahié sera, autant que possible, fixée de telle façon que les villages d'une même religion soient groupés dans un même nahié; d'une façon générale il devra être tenu compte des conditions ainsi que des convenances des populations. (Projet de réformes administratif de Turquie à introduire dans les provinces arméniennes etc. 1895, Art. 7);

" Les nahiés (communes) constitueront la base de la division civile du vilayet." (Projet de Loi sur les Vilayets de Turquie d'Europe, Art. 101,)
sont propres à mener au but qu'on se propose.

Article IV.

Conseil Provincial

Le Conseil Général de la province se compose de Chrétiens et de Musulmans en nombre égal.

Chaque groupe national élit séparément ses représentants. Les divers chefs religieux de la province sont, de roit, membre du Conseil.

Avant la guerre turco_russe de 1878, le gouvernement turc de 1878, le gouvernement turc ne s'était pas encore donné pour fin de réduire partout le nombre des Arméniens et le respect des nationalités était relativement observé, là même où il s'agissait d'une minorité. Ainsi, d'après une tradition conservée depuis le Tanzimat, la proportion des Musulmans et des Chrétiens, dans

certaines départements de l'Etat, était fondée sur le principe de la représentation égale, et, jusqu'à ce jour, dans certaines localités, ce principe est en vigueur dans les conseils administratifs et les tribunaux.

Mais quand fut inaugurée la politique de persécution contre l'élément arméniens, le gouvernement turc n'eut plus d'autre objet que de le mutiler et, pour y parvenir, il eut recours aux exactions systématiques, à des procédés vexatoires dans la perception des impôts, qui obligèrent les Arméniens à émigrer. Les terres et les propriétés de ceux qui étaient ainsi réduits à s'expatrier, furent, avec l'appui des autorités, usurpées par les Kurdes. Enfin s'ouvrit l'ère des massacres grands et petits, qui eurent dans le monde entier un si grand retentissement: on les organisa dans l'unique et infernal dessein de réduire au plus vite la population arménienne à l'état de quantité négligeable, sinon de l'anéantir entièrement. Ce n'est qu'après ces boucheries que le Gouvernement turc crut bon d'admettre le principe de la représentation proportionnelle.

Toutefois, si aujourd'hui nous réclamons dans les élections l'introduction du principe de la représentation égale, ce n'est parce que nous craignons que les arméniens puissent se trouver en minorité sur leur territoire. Au contraire, si l'on considère les diverses populations d'après la nationalité et non d'après la religion, en excluant d'une part les nomades, qui ne peuvent prétendre à aucun droit civique, et, de l'autre, les immigrés musulmans, arbitrairement installés sur les terres des Arméniens et qui, ne faisant point partie des éléments indigènes, doivent être transférés ailleurs, on voit que les Arméniens constituent généralement, la majorité.

En réclamant le principe de la représentation égale, nous visons essentiellement à supprimer toute cause de dissentio, le progrès n'étant possible que si l'on établit d'abord la concorde entre les habitants.

La représentation proportionnelle est sans doute un système équitable et qui peut être très bienfaisant dans les pays où le niveau de la civilisation et de la conscience civique est partout sensiblement égal. Malheureusement, l'inégalité est si grande à cet égard dans la province arménienne qu'on s'exposerait à un résultat déplorable, si on l'y introduisait. Il y a tout lieu de craindre qu'il ne fit qu'inciter les diverses races à se dominer et à s'affaiblir mutuellement; et la persistance des conflits, empêchant l'essor du progrès, faciliterait un retour vers les conceptions du régime théocratique.

Peut-être objectera-t-on qu'en donnant la représentation égale à des éléments opposés, on risquerait d'aboutir à un résultat négatif et que toutes les décisions légales ou administratives se ressentiraient de cette situation.

Une pareille objection perdrait toute raison de se produire, si l'on octroyait à chaque communauté, le droit de se régir par ses propres lois dans les questions religieuses et nationales. On ne peut voir là aucun inconvénient, puisque dans toutes les autres affaires sociales, administratives et économiques de la province : impôts, entreprises d'utilité publique, routes, chemins de fer etc..., les intérêts étant communs et identiques, l'antagonisme de race et de religion ne saurait y trouver place.

Le système de la représentation égale est d'autant plus pratique et facilement applicable, que, dans la province armé-

nienne, il n'existe, au point de vue religieux et national, que deux groupes: les Chrétiens et les Musulmans. N'ayant en vue dans ce que nous venons d'avancer que les intérêts de la population tout entière, nous proposons que ce système soit adopté pour une période indéterminée, jusqu'à ce que les éléments de la province aient acquis la saine conscience des intérêts civiques; que leurs relations se soient améliorées; que l'aveugle fanatisme musulman ait disparu; jusqu'à ce qu'un recensement exact et complet de la population soit enfin devenu possible.

En attendant, c'est encore pour les mêmes raisons que chaque communauté doit séparément élire ses représentants.

Il convient, provisoirement, de ne pas se montrer trop rigoureux sur les conditions relatives à l'électorat et à l'éligibilité, sauf sur le principe essentiel que l'élu doit savoir lire et écrire, être majeur et du pays.

Pour que le peuple puisse émettre librement ses suffrages, pour que les autorités et les chefs de tribu ne puissent exercer de pression sur les électeurs, il est indispensable que le vote soit direct et au scrutin secret.

Les chefs religieux, musulmans et chrétiens, comme agents importants de concorde, doivent siéger, de droit, dans les conseils provinciaux.

Les avis et propositions que nous venons d'exprimer sont d'accord avec l'esprit de l'article 61 du traité de Berlin, ainsi qu'avec la teneur de la note des Puissances de 1880.

Article V

Le Conseil Général de la province est élu chaque fois pour une durée de cinq années et se réunit une fois par an en une session de deux mois sous la présidence du haut commissaire.

Article VI

En sus de ce que lui confèrent les dispositions de l'Article 82 du projet de réformes préparé, en 1880 pour la Turquie d'Europe, le Conseil provincial aura le droit :

- a) d'établir le budget général de la province, de contrôler et d'approuver les comptes de l'exercice annuel écoulé;
 - b) de contracter des emprunts pour les entreprises d'utilité publique;
 - c) de conclure des conventions pour les exploitations et les travaux publics;
 - d) de préparer des projets de loi destinés à adapter aux besoins locaux les lois générales financières, judiciaires et administratives de l'Empire.
-

Il existe bien actuellement des Conseils Généraux de

province; mais, leurs pouvoirs étant strictement limités, ce ne sont que des corps inertes, de simples instruments entre les mains des valis.

Ces Conseils sont, en outre, paralysés par l'autorité centrale, qui ne leur laisse nulle initiative dans aucune entreprise de quelque importance; toute affaire de ce genre doit être soumise à l'approbation du centre, qui le plus souvent s'abstient de la donner, durant des années, jusqu'à ce que tout tombe dans l'oubli.

Dans un pays aussi composite et ayant une organisation aussi centralisée que la Turquie, le conseil provincial, formé des représentants légaux de la population, constitue le seul corps possédant une autorité réelle.

Vu sa grande importance, il est clair qu'il faut absolument élargir sa compétence, au point d'en faire le pouvoir le plus élevé de la province.

Indépendamment des attributions que les Puissances (Articles 82, 84 du projet de 1880) lui reconnaissent comme nécessaires pour la Turquie d'Europe, les besoins locaux exigent qu'on lui octroie diverses autres prérogatives dans la région arménienne.

La préparation du budget de la province étant l'office naturel du conseil provincial, il faut - à l'exception des revenus des Postes et télégraphes, du tabac et de la Dette Publique - que toutes les autres recettes soient affectées aux besoins locaux et que les 30% de ces revenus soit exclusivement employé à des entreprises productives et à des travaux d'utilité publique.

L'expérience a démontré que les revenus des provinces

se sont épuisés par suite de l'insécurité qui y règne et de l'appauvrissement de la population. En certains endroits même, la pénurie des ressources est telle que souvent force est de s'adresser au pouvoir central pour demander l'envoi des sommes nécessaires pour les besoins les plus urgents.

La région arménienne étant celle où les exactions se sont le plus exercés, a été naturellement la moins productive. Or, afin qu'il soit possible d'y réorganiser l'administration et de pourvoir à tout ce qui est susceptible de régénérer le pays, il est essentiel que le conseil provincial possède le droit de ratifier des emprunts locaux, à condition que la partie principale des recettes de la province serve à couvrir les frais courants et que les emprunts soient affectés exclusivement aux travaux productifs.

Il est également indispensable, en vu du développement de la région, du progrès des arts, de l'amélioration des conditions économiques de la population, que le Conseil provincial possède le droit de conclure des conventions avec les sociétés anonymes d'entreprises, pour l'exploitation des voies ferrées, des tramways, des canaux, des travaux d'irrigation, des fabriques, de l'électricité, des mines, etc... .

Ces conventions seront revêtues de la sanction impériale, mais à condition que l'iradé relatif à chacune soit promulgué dans un délai de trois mois. Si, passé ce temps, il ne l'était pas encore, la convention serait considérée comme ratifiée. De la sorte, il serait possible de remédier à l'insouciance, aux lenteurs et aux intrigues du pouvoir central.

Ce n'est seulement chose légitime, c'est encore une question vitale, pour le Conseil provincial, de posséder le droit de présenter à S.M.I. le Sultan des requêtes et des projets ayant pour but l'adaptation des lois générales de l'Empire aux besoins locaux.

Si les ressources locales sont épuisées, la production paralysée; si le système des impôts est irrégulier et illicite et leur répartition injuste - répartition par laquelle le poids des taxes (dîmes, temettus, impôts fonciers, etc ...) s'appesantit uniquement sur les classes des agriculteurs et des artisans - ; si toute la machine administrative est dérangée et si enfin les lois ont, dans leur application, un effet négatif et ne répondent point aux conditions d'existence propres au pays, la plus grande, la véritable raison de cet état de choses, c'est la fausse conception des besoins réels du pays, ce sont les lois élaborées d'après des considérations abstraites, c'est la profonde ignorance de l'autorité centrale relativement aux moeurs, à la mentalité, aux tendances des diverses races.

Et c'est pourquoi le Conseil provincial doit posséder le droit d'adapter les lois générales de l'Empire aux exigences locales, sous la forme de propositions ou de projets de loi qui seront présentés à la sanction de S.M.I. le Sultan, à condition d'être ratifiés dans un délai de trois mois. Au cas où la sanction impériale ne serait pas obtenue à l'expiration de ce temps, ils seraient considérés comme applicables de droit.

Nos demandes relatives aux conseils provinciaux sont conformes aux dispositions des articles 10, 11, 13 et 55 du statut organique de la Roumélie orientale, de même qu'à l'ar-

ticle 82 de la loi de 1880 concernant les vilayets de la Turquie d'Europe.

Article VII

Conseil Administratif

Le Haut Commissaire sera assisté d'un conseil administratif composé des chefs des divers services administratifs du chef-lieu de la province, lesquels auront, s'ils sont européens, des conseillers indigènes et vice-versa. Les conseillers siégeront également comme membres dans le Conseil administratif. De plus, feront encore partie du conseil administratif deux chrétiens et deux musulmans indigènes choisis par le Conseil provincial du Chef-lieu.

Le Conseil administratif correspond exactement au Medjlissi Idaré nommé par le Gouvernement.

Le Conseil administratif constitue le pouvoir exécutif de la province. Il est présidé par le Haut Commissaire et agit sous la responsabilité de ce dernier dont il est le corps consultatif.

Le Conseil administratif est composé :

1°.- du defterdar (contrôleur général des finances de la province),

- 2°.- du directeur des affaires judiciaires,
- 3°.- du mektoubdji (Secrétaire Général),
- 4°.- du directeur des services de l'agriculture, des mines et des travaux publics.
- 5°.- du commandant en chef des forces de police et de gendarmerie,
- 6°.- de quatre membres choisis par le Conseil provincial,
- 7°.- des conseillers des chefs de service précités.

Alors que le Gouvernement Central lui-même ne peut se passer de consillers techniques étrangers, on comprend aisément que leur concours dans l'administration de la province arménienne soit doublement indispensable.

Ou bien ces spécialistes seront mis à la tête des services administratifs, ayant des conseillers choisis parmi les indigènes connaissant de près le pays et la population; ou bien ceux-ci dirigeront les services ayant ceux-là pour conseillers. Dans les deux cas, la présence de spécialistes étrangers dans le Conseil administratif est d'absolue nécessité.

Quant à la présence au sein du pouvoir exécutif de quatre membres choisis par le conseil provincial, elle ne peut que créer un lieu étroit, entretenir la bonne entente entre ce conseil et le pouvoir exécutif.

Le Conseil administratif prépare le budget de la province; il examine les comptes de l'exercice précédent et en dresse le rapport; il élabore les lois; il entre en rapport avec les sociétés et traite avec elles pour l'adjudication et la négociation des

emprunts. Toutes ces décisions du Conseil administratif, après avoir été ratifiées par le Conseil provincial, sont mises à exécution.

C'est également le Conseil administratif qui prend les mesures nécessaires pour le maintien de l'ordre et de la sécurité dans la province, ainsi que pour l'amélioration et le progrès de la situation économique.

Nos propositions touchant le Conseil administratif sont, dans leur essence, admises par les lois de l'Empire. Quant à ses attributions et aux devoirs qui en découlent, il est nécessaire de les fixer conformément à l'esprit de l'article 50 de la note de 1880 concernant la Turquie d'Europe, et à l'esprit du mémorandum d'Avril 1895.

Article VIII

Les sandjaks et les Kazas auront des conseils administratifs et des conseils généraux organisés d'après le même système, mais avec des attributions et des devoirs déterminés par des règlements spéciaux. De même, seront élaborés des règlements particuliers pour l'organisation administrative des nahiés.

Nota.- Le Chef-lieu de la province, avec ses dépendances formera un sandjak à part, qui aura son mutéssarif et son conseil administratif.

Les sandjaks et les Kazas doivent avoir une organisation administrative identique à celle de la province, mais quant à celle des nahiés, il importe qu'elle soit faite selon le mode le plus à la portée de la population et le plus conforme à ses préférences.

En ce qui concerne l'organisation administrative des Sandjaks et des Kazas, nous proposons d'adopter les dispositions des articles 115 - 139 du projet de 1880 préparé par les Puissances, ainsi que celles des chapitres 2, 3 et 4 du statut organique de la Roumélie Orientale.

Dans la réforme et la réorganisation des nahiés, on doit être guidé par le projet de 1895 concernant la région arménienne (Provinces Arméniennes), titre IV, Art. 7-17) que le gouvernement impérial lui-même a accepté en partie dans son projet d'Octobre de la même année, et prendre également en considération le titre traitant de l'organisation des provinces dans le projet de 1880 relatif à la Turquie d'Europe, ainsi que les parties correspondantes du Projet des puissances de la même année.

Article IX

Droits électoraux

Seuls, les habitants sédentaires jouiront des droits d'élection et d'éligibilité.

Tout habitant de la province ne peut prétendre aux droits

électoraux que s'il remplit intégralement tous les devoirs civiques. Les nomades manquent à cette condition fondamentale, car, n'ayant pas de résidence fixe, ils ne peuvent être considérés comme habitants d'une région quelconque et ne sont soumis à aucune loi.

D'autres raisons encore empêchent qu'ils soient admis aux élections :

1°. Vivant de la vie à demi sauvage de tribu, ils subissent l'influence toute puissante de leurs chefs.

2°. Forces négatives en hostilité permanente avec les éléments pacifiques, ils font obstacle à tout travail fécond, à tout progrès.

3°. Par tous leurs intérêts économiques, sociaux, ils sont en opposition irréductible avec les habitants sédentaires.

Pas plus qu'aux nomades, on ne peut accorder les droits électoraux aux immigrants musulmans (mouhadjirs). Arbitrairement installés sur les terres des Arméniens, ils ne sont que les occupants provisoires de la propriété d'autrui et ne constituent aucun titre un élément indigène de la province, d'où ils devront être éloignés.

Lors de l'établissement des divisions administratives, il faut, pour rompre le contact des habitants sédentaires avec les nomades, assigner à ceux-ci des territoires définis où ils seront soumis à une administration toute différente.

Le principe de refuser aux nomades les droits électoraux a été admis par les Puissances dans la note de 1880, ainsi que dans le mémorandum d'Avril 1895 (Article 241, paragr. III, IV, V et notamment VI);

Article X

Police et Gendarmerie

En vue de rétablir solidement l'ordre et la sécurité dans la province, on instituera des corps de police et de gendarmerie, et des gardes-champêtres, qui seront recrutés en nombre égal parmi les chrétiens et les musulmans. Le haut commandement de ces corps sera confié, pour un temps déterminé, à des officiers européens.

L'insécurité ayant été jusqu'ici la plus grande plaie de la région arménienne, le soin d'y remédier exige la plus sérieuse attention. Il importe donc, de réorganiser au plus vite et de façon stable la police et la gendarmerie, en se fondant toujours, dans la composition de ces forces, sur le principe de l'égalité numérique des chrétiens et des musulmans, à l'exclusion des Kurdes nomades et des immigrés (mouhadjirs).

A l'heure actuelle, là même où les Arméniens sont le plus nombreux, c'est à peine si quelques chrétiens se trouvent dans la police et la gendarmerie: elles sont formées à peu près entièrement de musulmans et, qui est pis, de Kurdes qui ne sont le plus souvent que des pillards. De tels éléments, loin de servir à assurer l'ordre et la sécurité, ne font que contribuer à les troubler.

Une fois réorganisées sur le principe énoncé plus haut, les forces de police et de gendarmerie seront réparties entre les différentes divisions administratives, proportionnellement au

nombre de leurs habitants.

Ces forces seront placées sous le commandement suprême du haut commissaire et sous les ordres directs d'officiers européens, qui s'occuperont de leur organisation et de leur instruction, jusqu'à ce que l'école militaire supérieure de la province soit en état de fournir des officiers indigènes.

La police et la gendarmerie seraient sans doute insuffisantes à assurer complètement - surtout dans les régions montagneuses et sur les hauts plateaux - la tranquillité et le travail paisible des pays. Pour y parvenir, il est de toute nécessité de créer des gardes-champêtres.

Ces gardes existent dans tous les pays agricoles, et, en principe, leur existence est aussi admise en Turquie; mais, comme celle de bien d'autres choses, elle y est restée purement théorique.

Les gardes-champêtres seront élus par les habitants des campagnes, sous la responsabilité des autorités communales et administratives.

L'institution régulière de ces gardes peut, nous l'affirmer, procurer de façon définitive aux habitants des campagnes la paix et le développement normal de leur travail, à condition que les tribus kurdes soient désarmées et que des peines sévères soient édictées contre les porteurs d'armes.

Article XI

Les habitants de la province y feront, en temps de paix, leur service militaire.

Nóta.- Les régiments Hamidiés seront dissous, pour se fondre dans l'armée et y être soumis aux lois militaires générales.

Toutes les races de l'Empire (Albanais, grecs, macédoniens, syriens etc.) ont formulé la demande de faire, en temps de paix, leur service militaire dans leur pays.

Aux raisons tirées des conditions climatériques, fort différentes en Turquie, se joignent des considérations d'un autre ordre, pour obliger aussi les Arméniens à insister sur ce points.

De même que les Arabes ne s'adaptent point au climat des montagnes de l'Albanie, de même les Arméniens ne peuvent supporter la température brûlante des déserts d'Arabie ou de Syrie.

Mais, en outre, les différences de mentalité, de niveau de civilisation, ne sont pas moins grandes que celles de climat, chez les diverses populations de l'Empire. La préparation normale du soldat ayant une importance majeure au point de vue de la défense nationale, il importe au plus haut point, si l'on veut que les recrues fassent leur service avec tout le zèle, toute l'ardeur désirable, de ne point les transporter loin de leur lieu de naissance, dans un milieu qui leur serait totalement étranger; c'est évidemment dans leur propre pays, dans les régions qui leur sont familières qu'ils trouveront les conditions les plus favorables au développement de leur énergie militaire.

Dans le cas particulier qui nous occupe, le territoire arménien devant former une province à part, la demande du servi-

ce régional est, d'ailleurs, toute naturelle.

C'est seulement en cas de guerre que les forces militaires de la province pourront être envoyées sur les lieux où leur présence sera jugée nécessaire.

Pour pouvoir disposer d'un nombre suffisant d'officiers indigènes, il convient de créer au Chef-lieu de la province une école militaire supérieure.

Les régiments "Hamidiés", institués dans l'unique dessein de réprimer les mouvements arméniens, ont été l'un des pires fléaux de la population. Recrutés parmi les tribus, jouissant ainsi déjà de privilèges traditionnels, ils ne connaissent plus aucun frein, depuis que des prérogatives militaires exceptionnelles leur ont été accordées.

Bien que ces régiments ne possèdent aucune réelle valeur militaire, ils restent constamment armés et équipés aux frais de l'Etat, ce qui ne fait que les inciter aux plus grands méfaits, à persévérer dans leurs habituels brigandages.

Ces privilèges inconcevables conférés à des nomades à demi sauvages font aux habitants paisibles et sédentaires une intolérable situation; c'est là, notamment, la principale cause de l'insécurité relative à la propriété. Il est urgent de remédier à un tel état de choses, en supprimant les régiments "Hamidiés", en soumettant sans distinction tous les éléments du pays aux lois militaires générales, ce qui est conforme à l'article 25 du mémorandum d'Avril 1895.

Article XII

Fonctionnaires

Tous les fonctionnaires administratifs judiciaires, financiers, de la province seront choisis, en nombre égal, parmi les musulmans et les chrétiens.

Le principe de l'égalité numérique ayant été suffisamment développé à l'article IV, nous jugeons superflu de nous étendre de nouveau là-dessus.

Article XIII

Lors de la répartition des postes de gouverneurs dans les sandjaks, kazas et sahiés, on veillera à ce que les fonctionnaires nommés appartiennent, pour chaque circonscription, à la nationalité qui y forme la majorité.

Cette demande est aussi importante que légitime. Un gouverneur ne serait point à même de comprendre, comme il convient, l'état d'esprit et les besoins, ni d'obtenir la confiance et le concours de ses administrés, s'il n'appartenait pas au groupe le plus nombreux de ceux-ci. C'est là, en particulier, un point de grande conséquence pour la province arménienne; les relations entre races y sont si remplies de méfiance, qu'elles seraient propres à paralyser l'action de tout gouverneur de nationalité autre que celle de la majorité. C'est là une condi-

tion essentielle pour former entre la population et l'autorité le lien étroit si nécessaire au solide établissement de celle-ci.

Article XIV

Tribunaux

Les tribunaux seront réorganisés et leur fonctionnement sera régularisé.

Des tribunaux de justice de paix seront créés en nombre suffisant.

Les tribunaux du Chéri s'occuperont exclusivement des affaires religieuses des musulmans.

Les procès de toutes sortes recevront leur solution définitive au chef-lieu même de la province.

La mauvaise organisation de la Justice et l'absence d'équité chez les juges ont appelé les pires calamités sur ce malheureux pays.

Les attributions respectives des tribunaux religieux (Chéri) et civils n'étant pas clairement définies, il en résulte que souvent ces deux juridictions se heurtent, qu'en général elles se contredisent, se neutralisent, créant ainsi un véritable chaos judiciaire.

L'autorité de la justice s'en trouve complètement déconsidérée aux yeux de la population. Car des juges et des inspecteurs judiciaires sans scrupule exploitent impunément le caractère élastique et imprécis des lois, soit qu'ils se laissent corrompre, soit qu'ils cèdent aux suggestions d'une partialité

naturelle. On conçoit aisément quels maux matériels et moraux engendre un tel état de ~~faux~~ choses. Il appauvrit et démoralise la population d'une part, le faible se trouve sans défense à la merci de l'injustice; de l'autre, c'est en recourant à la corruption qu'on peut défendre son droit ou, au besoin, étouffer celui d'autrui.

Il existe bien une sorte de règlement relatif à la compétence respective des tribunaux civils et du Chéri. Mais ceux-ci n'étant considérés comme supérieurs à ceux-là, ou plutôt leur compétence étant universelle d'après la loi du Chérif et cette illégalité ayant été, en quelque sorte, consacrée par l'usage, les tribunaux du Chéri peuvent connaître de toute espèce de causes et les juger.

Par exemple, le "Kessas" (peine du talion) est appliqué par le Chéri, au mépris des sentences rendues par les juges civils. Les "heudjets", émanés des tribunaux du Chéri et légalisés par le Cheikh-ul-Islam constituent des pièces dont les tribunaux civils doivent tenir compte dans le prononcé de leurs jugements. Aussi n'est-il pas rare que deux personnes, en vue de s'emparer de la propriété d'autrui, se mettent d'accord pour obtenir d'un tribunal du Chéri un heudjet qu'elles font aussitôt légaliser au Cheikh-ul-Islamat et qui leur sert à dépouiller une tierce personne.

Nombreux sont les cas où des établissements chrétiens - et particulièrement arméniens -, des églises ou des couvents, grâce aux dispositions du Chéri appliquées sous cette forme, ont été usurpés par l'Etat ou par les Kurdes.

Dans les Kazas, sandjaks et vilayets, les membres des tribunaux de première et de deuxième instance étaient, au début,

choisis par les conseils administratif et civils, qui nommaient à ces postes des chrétiens et des musulmans, en nombre égal,

Au cours de ces dernières années, sous prétexte de réorganisation judiciaire, tout cela fut changé/ la nomination des membres fut faite directement par le Ministère de la Justice et ce fut l'occasion d'abolir le principe de l'égalité numérique des Musulmans et des Chrétiens, dans la composition des tribunaux.

En beaucoup de Kanzas, les présidents des tribunaux de première instance et dans beaucoup de vilayets, ceux des cours d'appel ne sont que les juges de Chéri, qui cumulent, ainsi, les deux fonctions. Or, dans des cas semblables, les présidents ne sont même pas des Juges nommés par le Ministère de la Justice, mais des cadis, désignés, pour une période de deux ans par le Cheikh-ul-Islamat.

En particulier, les sièges des tribunaux dans la province arménienne sont occupés par des fonctionnaires ignorants et sans moralité, les hommes de savoir et de conscience ne peuvent accepter des postes si éloignés pour les traitements dérisoires qui leur sont alloués.

Il ressort de toutes ces considérations /

1°. qu'il faut établir une séparation radicale entre les tribunaux civils et ceux du Chéri;

2°. que ceux-ci, jugeant d'après les principes de la religion musulmane, ne doivent pas connaître des causes où les chrétiens sont intéressés;

3°. que les juges ignorants et prévaricateurs doivent être révoqués; les tribunaux réorganisés conformément aux exigences locales, et de façon que le fonctionnement judiciaire soit faci-

lité et rendu compréhensible à la population.

A cet effet, il est nécessaire de créer des tribunaux de justice de paix et d'instituer, au chef-lieu de la province, une cour suprême dont les décisions seraient sans appel,

Nous considérons l'adoption de cette dernière proposition comme le meilleur moyen de parer à l'incurie du pouvoir central, à ses interventions illicites, à des retards qui peuvent durer des années (voir les articles 66 et 67 du projet de 1879)

Jusqu'à ce qu'un meilleur système judiciaire ait été élaboré, nous proposons comme bases de réforme les dispositions des articles 215 et 240 du projet de 1880 relatif à la Turquie d'Europe (en les adaptant bien entendu aux besoins de la région arménienne), et aussi le mémorandum d'Avril 1895, que le Gouvernement Ottomab a, dans les articles 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37 et 39 de son projet d'Octobre, accepté en ses grandes lignes.

Article XV

Question des terres usurpées

Pour résoudre cette question/

1°) on restituera, par voie administrative, à leurs anciens propriétaires, toutes les terres et tous les biens immeubles usurpés sur les Arméniens, tant sur les individus que sur les communautés (propriétés appartenant aux fondations nationales, aux monastères aux églises).

2°) il sera défendu d'installer des émigrés musulmans sur le territoire habité par les Arméniens.

A la suite des grands massacres de 1895-6, qui obligèrent les Arméniens à se disperser dans l'intérieur du pays ou à l'étranger, les terres de ceux, qui s'étaient vus contraints de quitter ainsi leurs foyers, furent, de force, usurpées par les Turcs, les Kurdes et les Tcherkesses, à qui le gouvernement ne refuse aucun appui pour leur faciliter cette oeuvre de spoliation et de brigandage. On poussa l'iniquité jusqu'à expulser violemment de leurs terres ceux des Arméniens qui n'avaient pas émigré et dont les propriétés furent ainsi néanmoins confisquées.

C'est depuis cette époque qu'on s'est emparé de la même façon des terres florissantes ou dévastées des couvents et des églises.

Les hobereaux qui ont bénéficié de cette politique, dont le but était d'anéantir les Arméniens, s'efforcent, aujourd'hui encore, de faire légitimer leurs spoliations.

D'après la loi foncière de l'Empire (dispositions relatives à la prescription en matière d'acquisition, "hakk i Karar"), les terres, d'une personne qui a dû émigrer pour échapper aux persécutions, ne sauraient être considérées comme en tombées en déshérence (mahlul).

Au lendemain de la proclamation de la Constitution, les Arméniens qui avaient fui les massacres rentrèrent dans leurs foyers croyant que le gouvernement constitutionnel les accueillerait à bras ouverts et, conformément aux prescriptions de la susdite loi, leur restituerait leurs terres et leurs propriétés. Mais les autorités et les usurpateurs, associant leurs efforts rendirent impossible l'exécution de cette oeuvre de justice.

En certains endroits seulement, grâce à l'initiative

isolée de quelques fonctionnaires animés d'équité, il fut possible - comme dans le vilayet de Van - de restituer à leurs légitimes propriétaires une partie infime des terres usurpées.

Le Patriarcat, secondé par les députés Arméniens du Parlement Ottoman, réussit à faire accepter par le gouvernement les dispositions de la loi de l'Empire relative à ce sujet et il fut ainsi décidé qu'on restituerait, conformément aux instructions suivantes, par voie administrative, les terres spoliées à leurs anciens propriétaires (Voir annexe A) .

Avant que les autorités locales eussent eu le temps de procéder à l'exécution de ces instructions, le pouvoir central les rapporta, déclarant que... (voir annexe B) (1).

C'est ainsi que les exactions, les assassinats, les pillages recommencèrent, avec la tyrannie des aghas kurdes et turcs, tyrannie que l'autorité centrale encourageait par son attitude.

Du reste, depuis les dernières années surtout, le Gouvernement cherche iuvertement à légitimer les spoliations en délivrant de faux "tapous" (titres de propriété).

Cette question agraire est une des principales causes de l'insécurité qui règne sur le territoire arménien.

Toutes ces usurpations n'ayant pas été accomplies par les voies légales, c'est-à-dire judiciairement, mais par simple voie administrative, nous proposons de prendre dans cette question, comme base de règlement, les prescriptions ci-dessus énoncées de la loi foncière de l'Empire et de restituer à leurs anciens et légitimes propriétaires tous les immeubles confisqués, tant

(1) Plus tard, à la date du 16 Septembre 1928, de nouvelles instructions, plus favorables que les précédentes (Annexe C), ont été transmises aux vilayets, mais elle n'ont pas été exécutées.

propriétés nationales que privées.

Il faut, en outre, éloigner des terres des arméniens les Tcherkesses et les "mouhadjirs" que le gouvernement y a installés arbitrairement après les grands massacres, et leur assigner d'autres résidences, à proximité des régions habitées par des populations kirdes ou musulmans, qui leur ressemblent par les moeurs, le genre d'existence et le caractère remuant.

Attendu qu'il est impossible, comme le reconnaissent les puissances - dans leur note de Septembre 1880 - de gouverner les Kurdes et les Tcherkesses par les lois ordinaires, et qu'on doit employer à leur égard des moyens exceptionnels, extrêmement sévères, il est d'absolue nécessité d'empêcher l'installation dans les limites du territoire habité par les Arméniens, des "mouhadjirs" fuyant devant la Guerre Balkanique, la haine dont ces réfugiés sont remplis à l'égard des chrétiens et la profonde différence entre leurs moeurs et celles de ces derniers ne pouvant que donner lieu à des nouvelles luttes de races et arrêter encore le développement normal de la province.

Article XVI

On reconnaitra formellement l'inviolabilité bilité de tous les droits (Constitution nationale, Sahmanatroutioun) dont les Arméniens ont joui jusqu'ici relativement à l'administration de leurs affaires intérieures, nationales et ecclésiastiques; insi que l'inviolable possession et la libre gestion de leurs

biens immobiliers, nationaux, monastiques et
exclésiastiques.

Ce qui a donné lieu à insertion de cet article, ~~se~~ ce
sont les tentatives réitérées, même sous régime constitutionnel,
de porter atteinte aux prérogatives organiques accordées, ab
antiquo, aux Arméniens, et ratifiées par des barats impériaux
et par des lois, sans compter les efforts déployés dans le même
sens sous l'ancien régime et qui ont nécessité le titre XI du
mémoire d'Avril 1895. Il est indispensable que ce droit na-
turel des Arméniens, qui est la condition essentielle de leur
existence nationale et de leur progrès, soit, une fois pour
toutes, garanti.

La Constitution nationale (Sahmanatroutioun) des Armé-
niens existe depuis plus d'un demi-siècle. Au cours de cette pé-
riode, la nation s'est nourrie des principes de cette Consti-
tution et s'est inspirée de son esprit; grâce à elle, les Armé-
niens ont pu conserver leurs droits nationaux et religieux et
assurer leur oeuvre d'éducation. Quel que soit le régime poli-
tique auquel seraient soumis les Arméniens, ils ne sauraient
faire la moindre concession touchant leurs droits organiques nationa-
tionaux, droits qui sont consacrés par la forme des lois et des trad-
ditions.

D'après ce principe, on ne peut, non plus, admettre aucune
intervention en tout ce qui concerne les institutions religieuses,
d'instruction publique ou de bienfaisance, ainsi que l'entière
gestion des immeubles de rapport appartenant à ces institutions.

Article XVII

Chaque nation aura la direction propre et entière de sa part d'instruction publique, comme d'une affaire d'ordre intérieure; elle aura le droit d'établir et de percevoir toutes taxes y relatives

On ne saurait nier que ce qui a surtout alimenté les haines et les conflits entre races sur le territoire Arménien, ce sont les questions nationales et religieuses. L'une des plus graves et des plus délicates, à l'heure présente, est celle de l'instruction dans la langue maternelle; c'est tout d'abord d'elle que s'allument les passions, une persécution ouverte ou cachée ayant été inaugurée contre toutes les écoles non-turques.

Faire dépendre des conseils provinciaux, c'est-à-dire de la volonté de telle ou telle majorité religieuse et nationale une affaire de pareille conséquence équivaldrait à paralyser l'oeuvre de l'Instruction Publique, à la transformer en une arène où les luttes de races se donneraient libre carrière.

C'est pourquoi, considérant l'instruction comme une question d'ordre intérieur pour chaque nationalité, il est nécessaire d'en confier le soin à la direction particulière et indépendante de chaque élément. C'est par suite de la méconnaissance de ce principe et de la pression gouvernementale que les Kurdes, les Tcherkesses et autres races arriérées, qui ne possèdent pas d'écoles nationales, n'ont pu montrer aucun zèle, aucune initiative à l'égard de l'instruction.

Nul gouvernement équitable ne saurait, soumettre l'oeuvre de l'instruction des races arménienne, kurde, syrienne etc. habitant le territoire arménien et se distinguant essentiellement l'une de l'autre au point de la culture, à une loi et un règlement uniformes.

Pour ces motifs, il est indispensable :

1°. de confirmer, à tous les degrés, l'oeuvre de l'instruction à chaque communauté religieuse et nationale, si restreinte en nombre qu'elle puisse être;

2°. de confier au gouvernement de la province la surveillance de toutes les institutions d'Instruction Publique (point à fixer) par des ~~rgks~~ règlements spéciaux);

3°. de rendre obligatoire dans les écoles nationales l'enseignement de la langue officielle;

4°. que les communautés pourvoient au budget de l'instruction publique avec les revenus des vakoufs nationaux et à l'aide de taxes spéciales que chacune d'elles aura le droit d'établir et de percevoir;

Article XVIII

Emploi de la langue arménienne

L'usage de la langue arménienne sera introduit pour les arméniens dans tous les services administratifs, judiciaires et financiers de la province arménienne.

Tous les règlements, lois et ordonnances seront publiés également dans les diverses langues locales.

Le nombre compact des Arméniens habitant la province arménienne leur donne le droit d'exiger l'emploi pour ce qui les concerne de la langue arménienne dans tous les départements de l'administration officielle.

Indépendamment de ce droit naturel, il y a aussi cette raison majeure que la langue officielle n'a jamais été à la portée de la population arménienne; on le conçoit aisément, la langue turque étant pleine d'expressions et de tournures arabes et persanes, intelligibles pour les seuls lettrés et dont le vulgaire, même de race turque, est incapable de pénétrer le sens.

Le cultivateur, l'artisan et le commerçant arméniens ont été, à un égal degré, lésés par une telle situation. Les bureaux de l'administration et les institutions de l'Etat ont toujours été considérés par eux comme un milieu inconnu, étranger et même hostile, où ils ne pouvaient se faire comprendre, ni exposer leurs doléances et leurs réclamations. Les fonctionnaires, profitant de ce que la population ignorait le langage officiel, l'ont exploitée indignement, rendant des arrêts injustes, commettant toute espèce d'actes illégaux et partiels qui ont décrié toutes les instructions de l'Etat et créé envers elles dans le peuple un profond sentiment de méfiance.

Le Gouvernement et les lois ne peuvent atteindre le but qu'ils se proposent qu'à condition de se mettre à la portée du peuple, de l'éduquer, de lui inspirer le respect de l'ordre et de la règle, et de lever les obstacles qui proviennent des causes que nous avons énoncées plus haut.

Il est donc nécessaire que le gouvernement de la province admette dans tous ses départements - administratifs ou judiciai-

res - l'emploi oral et écrit de la langue arménienne pour les arméniens, ainsi que toutes espèce de transaction, sentences, correspondances, citations, et cela, même au cas où, dans telle circonscription, le nombre des arméniens serait inférieur à la moitié des habitants.

Il est indispensable aussi que soient publiées dans les principales langues du pays: les lois locales, les règlements qui doivent être mis en exécution par le haut commissaire, les décisions, ordres et circulaires de tous les bureaux administratifs dépendant de la province, en général.

Ce n'est pas là une réclamation nouvelle. Durant de longues années, les Macédoniens, les Albanais, les Arabes en ont formulé d'identiques. A l'heure actuelle, ces derniers ont reçu satisfaction dans leur pays à cet égard.

Article XIX

Des Arméniens résidant hors de la Province

On assurera et améliorera conformément aux principes essentiels ci-dessus énoncés, le sort des Arméniens habitant hors des limites de la province, et spécialement de la population arménienne de Cilicie.

En dehors du territoire arménien, se trouve dans ~~xxxx~~ les autres parties de l'Empire Ottoman, une population arménienne d'environ un million et demi, disséminée en divers endroits en groupes plus ou moins denses.

Là aussi, les Arméniens ont été, au même degré, persécutés et opprimés. Considérés comme des raias, ils ont été soumis aux charges les plus lourdes, sans jamais jouir d'aucun droit civique. La situation est particulièrement intolérable pour les Arméniens de Césarée, d'Angora, et surtout pour la population de Cilicie, dans les vilayets d'Alep et d'Adana, supérieurs à quatre cent mille.

Pendant dix ans, les Arméniens de Cilicie ont pu résister à la tyrannie. On n'a pas oublié les héroïques luttes soutenues par eux à Eritoun.

Après les provinces arméniennes de l'Anatolie Orientale c'est la Cilicie qui attira le plus l'attention du gouvernement, à cause de sa richesse, de ses promesses de développement, où celui-ci voyait une grande menace pour la politique intérieure qu'il avait adoptée. Son attention, éveillée dès le premier jour, se traduisit et continue de se traduire par divers modes de pression exercée sur la population arménienne, qu'il tient pour susceptible de fournir prétexte à l'intervention européenne.

Les derniers massacres organisés en Cilicie ont réalisé, dans une certaine mesure, ce plan conçu par lui. Et, donné ses tendances arménophobes, il en pourrait assurer la pleine exécution, si la situation des Arméniens de Cilicie n'était pas améliorée.

Les gouvernements de l'ancien et du nouveau régime ont surtout travaillé à anéantir les habitants du district montagneux de Zeitoun, qui ont constamment tenu la tyrannie en échec.

Il y a quelques mois encore, le gouvernement intercepta, avec plusieurs bataillons et des canons, toutes les communications avec Zeitoun. C'est seulement grâce aux démarches du patriarcat et à des interventions diplomatiques que de grands malheurs purent

être évités.

Le sort odieux fait aux Arméniens dans ces régions avait, il y a dix-huit ans, attiré les regards des grandes puissances, qui en firent l'objet d'un titre spécial (titre XII) dans leur mémorandum de Mars-Avril 1895. Ce chapitre, inspiré par l'esprit de justice, garde encore aujourd'hui un caractère d'actualité pratique. et son application constitue le seul moyen de remédier au mal.

Nous le reproduisons ci-dessous, en en proposant l'exécution.

Dans les autres vilayets de la Turquie d'Asie, où la population arménienne de certains sandjaks forme une partie notable de la population générale, il sera nommé auprès du vali un fonctionnaire chrétien spécial chargé des intérêts des Arméniens. Ce fonctionnaire recevra les pétitions de la population arménienne et les fera connaître au vali qui leur donnera d'accord avec lui la suite qu'elles comportent.

Ce fonctionnaire adressera, en outre, régulièrement, des rapports à la commission permanente de Contrôle à Constantinople.

Dans ces vilayets, où il se trouve certaines localités telle que Hadjin (Vilayer d'Adana), ou Zeitoun (Vilayet d'Alep), etc..., où ces Arméniens forment la majorité de la population, la division administrative actuelle sera modifiée et les prescriptions du projet de réformes, sur la constitution des nahiés, seront appliquées aux localités ainsi érigées en unités administratives séparées.

Revenons au district de Zeitoun. La population y est en

+ Mourad IV

majeure partie arménienne, mais ne possédant pas de terres, elle se trouve dans un état d'affreuse misère. C'est là ce qui avait motivé de la part du Sultan IV l'octroi d'un firman d'autonomie, qui ne fut point respecté par les successeurs de ce souverain. Mais Zeitoun, grâce à une lutte opiniâtre, réussit à garder longtemps une semi-indépendance.

Voici le texte de ce firman:

+

Firman du Sultan Mourad IV, en date de 1618
relatif à l'indépendance de Zeitoun.

" Le district de Zeitoun étant pauvre et ses habitants ne possédant pas de terres étendues, ils éprouvent de grandes difficultés pour se procurer des provisions. Ils sont obligés d'importer le blé, l'orge et toute sorte de céréales. Par conséquent, et comme pays privilégié, j'exempte le dit Sandjak - qui fait partie de l'Empire Ottoman, dans le Gouvernement de Marache - des impôts d'exonération militaire qu'il était obligé de payer au trésor impérial. Les habitants de Zeitoun ne sont plus tenus que de payer une somme fixe de 15.000 piastres par an au curateur de Ste. Sophie, pour servir à l'illumination de cette mosquée et une somme fixe de 15.000 piastres par an pour leurs églises, afin qu'elles puissent aussi être illuminées. J'ordonne que ces sommes soient considérées, - pour la mosquée Ste. Sophie ainsi que pour leurs églises - comme un impôt de vakouf (fondation pieuse) qu'aucun de mes successeurs ne se permette d'en réclamer davantage au district de Zeitoun, qui a été jugé digne de bénéficier de mes faveurs impériales. En outre, il n'y aura pas de fonctionnaires turcs dans le dit district, et même tout fonctionnaire turc qui voyagerait en cette région ne doit pas pénétrer dans la ville et

doit passer la nuit en dehors de celle-ci, de sorte qu'aucune atteinte ne puisse être portée au régime de gouvernement exceptionnel et autonome que j'ai accordé aux dits habitants pour s'administrer eux-mêmes sans intervention étrangère.

Qu'il soit fait ainsi que je l'ordonne!

Constantinople, 29 Cheval 1036.

MOURAD (Sultan)

En outre, à la suite des douloureuses conséquences de l'insurrection de Zeitoun en 1896, une convention fut conclue entre le gouvernement turc et les Zeitouniotes, avec la médiation des Consuls européens; en vertu de quoi, nombre de privilèges furent accordés à la population de Zeitoun. Or, aucun des privilèges octroyés par le firman de Mourad IV, ni ceux ultérieurement accordés n'a reçu jusqu'ici d'application, et les Zeitouniotes, qui se sont réfugiés sur les rochers, n'ont pas même un morceau de pain quotidien.

A défaut d'indépendance, ces infortunés méritent au moins de plein droit, pour leur invincible résistance à la tyrannie, pour toutes les victimes qu'elle leur a coûté, d'obtenir, forts d'ailleurs de leurs privilèges séculaires, les réformes proposées par le titre XII du mémorandum de Mars-Avril 1895.

Article XX

Elaboration du règlement organique spécial.

Une Commission composée de délégués du

gouvernement Ottoman et des Puissances élaborera un règlement organique spécial, conformément aux principes développés ci-dessus et immédiatement après que ceux-ci auront été adoptés.

L'acte dont il s'agit - ainsi que le titre l'indique - contiendra les dispositions fondamentales devant être appliquées à la province arménienne, dispositions qui s'inspirent de l'esprit de l'article 61 du traité de Berlin et du mémorandum de Mars-Avril 1895.

Il importe que les puissances, après les avoir admises, afin que l'application en soit assurée, chargent une commission spéciale du soin d'établir, avec le concours de la Sublime Porte, un règlement détaillé, à l'exemple du Statut organique élaboré en 1870 pour la Roumélie Orientale et en 1880 pour les provinces de la Turquie d'Europe.

Article XXI

Garanties

Les puissances européennes assument collectivement le soin de réaliser les dispositions fondamentales contenues dans le présent projet, et confient la surveillance directe de l'exécution de ces réformes à celle

d'entre elles qu'elles jugeraient la plus apte à s'en charger.

Il suffit d'énumérer les promesses faites depuis 1839 par le gouvernement turc touchant l'amélioration du sort de diverses populations de l'Empire, y compris les Arméniens, pour que l'on voie comment elles sont toutes restées vaines par l'effet d'une trop fameuse politique.

Le Hatti-Chérif de 1839 promettait aux Chrétiens "la parfaite sécurité de la vie, des biens, des droits civils". Or, en 1840, avaient lieu les massacres de Chrétiens dans les îles égéennes.

Le Hatti-Chérif de 1856 disait : "La sécurité que nous avons promise à tous les sujets de l'Empire repose aujourd'hui sur des bases solides, et les mesures nécessaires seront prises sans retard en vue de leur exécution pleine et entière." En 1859 et en 1860 des massacres de Chrétiens ensanglantaient le Liban et la Cilicie.

En 1876, fut promulguée la Constitution de Madhat Pacha aux termes de laquelle était "pour toujours établi le triple principe de la liberté, de l'égalité et de la fraternité." A la même date, avaient lieu les massacres de Roumélie.

En 1895, le gouvernement turc, en vertu d'un "projet de réformes" spécial, envoya en Arménie la Commission présidée par Chakir Pacha qui organisa les terribles boucheries dont furent victime, à la même date, tous les Arméniens d'Anatolie.

Enfin, la Constitution de 1908 confirma les principes de liberté, d'égalité et de fraternité. Huit mois ne s'étaient pas écoulés que les Arméniens de Cilicie étaient horriblement massacrés

S'il est suprenant que les promesses contenues dans la déclaration du Grand-vézir Said Pacha faite en 1910, au Parlement Ottoman, touchant l'amélioration du sort des provinces habitées par les Arméniens, n'aient pas été le signal d'un massacre général, il n'en est pas moins vrai que les tueries partielles, les exactions, les pillages ont depuis lors, acquis, en quelque sorte, un caractère périodique, audacieux, systématique.

Le Cabinet Kiamil Pacha, avec la même traditionnelle mauvaise foi, entreprit la réalisation d'un projet de réformes. Les Jeunes-Turcs, qui lui ont arraché le pouvoir, viennent à leur tour de déclarer qu'ils vont envoyer en Arménie une Commission de réformes. Nous avons des raisons sérieuses de craindre que les nouvelles promesses n'aboutissent pas à de nouveaux malheurs.

Les puissances européennes, connaissant depuis longtemps la valeur des engagements pris par le gouvernement turc, amplement et douloureusement fixées sur sa politique déloyale et sa mentalité, ont assumé la protection des sujets Chrétiens de l'Empire.

Non seulement il est désirable, mais il serait plus pratique de confier l'application du projet de réformes à une seule puissance, afin qu'en cas de massacres, il soit facile de remédier au mal. Si, par contre les grandes puissances étaient chargées collectivement de cette mission, il serait très difficile, pour ne pas dire impossible, de prévenir les calamités de cette espèce qui sont fort probables.

En 1856, les puissances, en vertu du traité de Paris, obligeaient la Sublime Porte à garantir par firman, le sort des Chrétiens de Turquie.

En vertu du traité de Chypre de 1878, la Turquie s'en-

gageait, en échange d'une promesse de concours armé, à introduire des réformes dans les provinces habitées par les Arméniens.

Par le traité de San-Stéfano du 18 Février 1878, un pas réel était fait dans la voie du contrôle et des garanties, par la stipulation que les troupes russes resteraient dans les régions occupées "jusqu'à ce que des réformes fussent introduites en Arménie, conformément aux exigences locales".

En vertu du traité de Berlin de Juin 1878, les puissances réclamaient du gouvernement turc "l'application, sans retard, des réformes nécessitées par les besoins locaux, dans les provinces habitées par les Arméniens". La Sublime Porte devait, périodiquement, tenir les puissances au courant des mesures ordonnées par elle à cet effet, "et les puissances devaient veiller à leur exécution".

En 1880, avec le projet relatif à la Turquie d'Europe, et de concert avec la Sublime Porte, les puissances élaborèrent un projet de réformes pour l'Arménie.

L'Europe usa une seule fois au profit des Arméniens du droit de contrôle que lui conférait l'article 61 du traité de Berlin, en faisant présenter en Juin et en Septembre 1880, par l'entremise de ses Ambassadeurs à Constantinople, une note où elle se plaignait amèrement de ce que pas une des mesures adoptées par le gouvernement ne répondait aux dispositions de l'Article 61 du traité de Berlin.

En Mars-Avril 1895, les trois puissances, se fondant toujours sur l'article 61 du traité de Berlin, présentèrent un projet de réformes auquel la Sublime Porte, après avoir eu soin de la réduire à l'état de squelette, donna force de loi par l'i-

radé impérial de Décembre. Mais afin de faire échouer même ce projet si ridiculement mutilé, le gouvernement turc organisa les grands massacres arméniens de la même année.

Telle est la succession des promesses du gouvernement turc - promesse dont les tueries ont été l'ordinaire sanction -, et des engagements des puissances européennes, constamment destinés à tomber dans l'oubli ou à demeurer lettre morte, même en présence des plus horribles boucheries et des souffrances sans nom endurées par le peuple arménien.

N'a-t-il pas droit d'être épargné, d'être secouru, ce peuple qui a subi un si long martyre, ce peuple qui, dans un passé lointain comme de nos jours, a montré ses aptitudes à la civilisation, ce peuple enfin qui a payé son attachement au christianisme et à la civilisation d'un effrayant tribut de victimes à l'ignorance, ~~à~~ à la barbarie et au fanatisme.

Par ses mensongères promesses, répétées depuis un demi siècle, le gouvernement turc a tari toute confiance dans le cœur des Arméniens. Il y a lieu, pensons-nous, de croire que les puissances européennes et tout le monde civilisé ont aussi perdu toute foi en les déclarations de la Sublime Porte.

La nation arménienne, s'attend à ce qu'aujourd'hui enfin l'Europe prenne pleine conscience de ses engagements et que, grâce à des garanties plus solides, plus durables, plus effectives, elle sauvegarde la vie, l'honneur et les biens des Arméniens. Nous nourrissons le suprême espoir que les puissances, instruites par les couloureuses leçons du passé reconnaîtront la nécessité de réformer sur les bases indiquées ici, bases qui se fondent elles-mêmes sur l'article 61 du traité de Berlin, sur le mémorandum

de Mars-Avril 1895 et d'après lesquelles le territoire habité par les Arméniens, tout en demeurant partie intégrante de l'Empire Ottoman, doit être soumis à une administration propre, répondant aux exigences locales.

encore

Le peuple arménien tourne encore une fois les yeux vers les puissances et fait appel à la conscience publique de l'Europe, non pour implorer la pitié, mais pour réclamer ce qui lui paraît être son droit, droit consacré par le sacrifice de plusieurs centaines de milliers de victimes, par une lutte inégale, surhumaine soutenue pendant vingt ans contre la tyrannie et la persécution, droit consacré enfin par les engagements réitérés des puissances elles-mêmes.

A N N E X E (A)

Article ^p 25
^

Terres Contestées

A la suite des triestes évènements que l'on sait, des Arméniens se sont vus contraints de fuir, ou de quitter le territoire ottoman en prenant l'engagement de n'y plus rentrer revenus en Turquie après la proclamation de la Constitution, ils ont trouvé que leurs terres et leurs propriétés avaient été, durant leur absence, sans aucun droit ni titre, usurpées, cultivées ou occupés de force. Ces biens seront, en vertu d'une décision du conseil d'Etat communiquée par circulaire du Ministre de l'Intérieur en date du 27 Août 1909, restitués à leurs légitimes propriétaires.

Article 26

Si les terres usurpées sur les Arméniens qui ont émigré dans les conditions exposées ci-dessus, ont été considérées par les fonctionnaires locaux comme terrains vagues, et ainsi attribuées à des tiers en vertu de nouveaux titres officiels, la reprise de ces biens à leurs actuels possesseurs par voie administrative n'étant pas légalement admissible, les anciens propriétaires devront, pour en obtenir la restitution :

ou s'adresser aux tribunaux:

ou se faire verser par le Trésor impérial le prix touché

par ce dernier comme contrevaieur des dites propriétés;

ou enfin obtenir, en échange des leurs, d'autres terres d'une valeur égale, choisies parmi les terrains vagues ou tombés en deshérence, appartenant à l'Etat.

Les formalités accomplies pour ces deux derniers modes devront être portées à la connaissance de la Sublime Porte.

Article 27

La correspondance de la commission sera faite par le Président Ghalib Bey. Pour que les délibérations soient valables, la présence de la majorité est nécessaire. Les décisions seront prises à la majorité des voix. En cas de partage, la voix du président sera prépondérante.

Article 28

La nomination et l'envoi de la commission ayant pour but de mettre fin, une fois pour toutes, aux faits repressibles et aux sujets de plaintes qui, de temps à autre, se produisent dans les susdits vilayets, et aussi de créer dans ces régions un état de choses compatibles avec le régime constitutionnel, qui soit propre à assurer, en même temps que la sécurité publique, le bien-être de toute la population sans distinction, c'est le devoir de la commission de montrer tout le zèle possible, afin que les efforts déployés ne restent pas stériles.

Décision rendue par le Conseil d'Etat toutes sections réunies, confirmée par le Conseil des Ministres en date du 30 Août 1327 sanctionnée par Iradé Impérial et communiquée aux Vilayets.

Après avoir relaté la décision sanctionnée par Iradé Impérial du 25 Juillet 1325 (1), le Conseil des Ministres continue en ces termes :

Toutefois, comme il a été dernièrement arrêté par notre Conseil, la décision sus_mentionnée ne doit recevoir son application que dans les conflits de possession ne dépassant pas la durée d'une année. Pour la solution des conflits de possession dépassant cette durée, on doit s'adresser aux tribunaux.

(1).- C'est celle qui a été communiquée aux Vilayets par bouyourouldou grand viziriel du 1 Août 1325. Voir p. 44 de la Brochure sur la situation des Arméniens en Turquie 1908 - 1912.

buyouroudu

A N N E X E (C)

Instructions relatives aux attributions
des Commissions à instituer aux Chefs-lieux des
Vilayets de VAN, BITLIS, MAMOURET-UL-AZIZ, DIARBEKIR
et ERZEROUM pour trancher les contestations au sujet des
terres

Les causes qui ont fait naître les contestations de
terres dans les vilayets orientaux peuvent se résumer ainsi :

1°._ Les terres en question ont été, sans aucune forme lé-
gale et sans la production d'aucun titre valable, occupées ar-
bitrairement par des usurpateurs.

2°._ Profitant de l'absence des propriétaires légitimes
ou de ce que ceux-ci, pour certains motifs, n'osaient faire va-
loir leurs droits, les usurpateurs, en faisant la preuve d'avoir oc-
cupé, pendant dix ans, les dites terres sans contestation et
en se prévalant de la prescription acquisitive (hakki-karar),
ont obtenu des titres de propriété (sénédi-hakani).

3°.- Les terres contestées ont été, à une certaine époque,
considérées par l'autorité comme sujettes à tapou et cédées à
d'autres par voie d'enchères.

4°._ Des terres ont été considérées comme tombées en deshé-
rence (Mahlul) et vendues aux enchères.

5°.- D'autres considérées comme sans propriétaires, ont été
affectées par le gouvernement à l'installation d'immigrés musul-
mans (mouhadjirs).

6°._ D'anciens propriétaires, qui ont, à une certaine époque,
vendu leurs terres au moyen d'actes non officiels (adi sénat ilé),

profitant de la décision du conseil d'Etat, les revendiquent, en se fondant sur leurs anciens titres officiels, qu'ils avaient conservés.

7°.- La propriété contestée appartient en titre à une personne mais une autre s'en prétend le véritable propriétaire, sous prétexte que son père ou son grand père en ont été locataires durant un long espace de temps.

Les commissions auront tout d'abord à examiner les titres de propriété (sénédi-hakani) produits, ou les enregistrements cadastraux invoqués par celui qui revendique, ou si ce dernier a occupé durant de longues années, en en payant les impôts, la terre dont il se prétend propriétaire.

Il ne sera pas donné suite aux réclamations qui ne seraient pas appuyées sur des documents de cette espèce; leurs auteurs seront renvoyés devant les tribunaux civils.

Dans les revendications fondées sur des titres de propriété ou sur des enregistrements cadastraux (kouyoudi-hakani), s'il est établi que l'usurpateur présumé a occupé la terre contestée sous quelque une des formes suivantes: prescription acquisitive, sujétion à tapou, déshérence, vente en vertu d'un acte non officiel, la dite terre sera reprise au possesseur et restituée à son légitime propriétaire.

Quant aux terres dont les propriétaires étaient absents ou n'osaient point faire valoir leur droit et qui ont pu être ainsi occupées pendant dix ans sans contestation par des personnes en ayant de ce chef, obtenu des titres de propriété, elles seront également reprises aux possesseurs et restituées aux légitimes

propriétaires.

Il sera accordé aux possesseurs se prévalant du droit de tapou une indemnité convenable en numéraire, ^{ou} une autre terre de valeur égale à la terre reprise, choisie parmi les terrains vagues ou les domaines tombés en déshérence.

Pour ce qui concerne les terres que l'autorité, les présumant sujettes à tapou, avait cédées sans enchères, aux prix enregistrés, il sera procédé ainsi : le Trésor versera le prix d'acquisition au possesseur, ou bien donnera à ce dernier - s'il y consent - des terres ayant une valeur égale à ce prix, choisies parmi les terrains vagues ou tombés en déshérence; et la propriété revendiquée lui sera reprise et restituée au légitime propriétaire.

Pour les terres considérées comme tombées en déshérence et qui, comme telles, ont été vendues aux enchères par l'Etat, celui-ci paiera aux anciens propriétaires le prix de cette vente, ou leur accordera d'autres terrains d'une étendue égale;

les acheteurs seront laissés en possession des terres contestées et leur droit sera établi par la rectification des titres de propriété et des enregistrements cadastraux.

Pour les terres où les autorités, les croyant sans propriétaire, ont installé des immigrés (mouhadjirs), l'Etat paiera aux légitimes propriétaires un prix égal à la valeur qu'avaient ces terres lors de l'installation des immigrés, ou leur donnera d'autres terrains d'une étendue convenable.

A l'égard des terres et immeubles vendus au moyen d'actes non officiels et qui sont actuellement revendiqués en vertu de titres officiels, il sera procédé comme suit : les ventes ainsi

les ventes ainsi effectuées seront considérées comme nulles et non avenues; l'Etat remboursera les sommes payées par les acheteurs, à charge, pour les vendeurs, de les restituer en cinq années au Trésor, par versements convenables; et les terres et immeubles seront restitués à leurs anciens propriétaires:

Toutefois, dans le cas où les acheteurs auraient élevé quoi que ce soit sur les terrains qu'on doit leur reprendre, si la valeur des choses élevées est inférieure à celle des terrains, l'Etat, outre le prix de ceux-ci, paiera aux acheteurs le prix des choses élevées, à charge pour les anciens propriétaires, remis en possession de leurs biens, de rembourser ultérieurement au Trésor, par versements convenables, la différence payée pour les choses élevées.

Si, par contre, la valeur des choses élevées est supérieure à celle des terrain, l'Etat paiera aux anciens propriétaires - à condition qu'ils ne les aient point déjà touchées - les sommes correspondant à la valeur qu'avaient les terrains lors de la prise de possession - à charge, pour les possesseurs de les rembourser ensuite par versements convenables; et, dans ce cas, ceux-ci seront confirmés dans la propriété des terrains.

Dans le cas de revendication de propriété fondée sur le fait d'avoir pendant longtemps payé les loyers d'un immeuble ou d'une terre, il sera procédé ainsi :

Contre le paiement d'une somme égale à la valeur de dix années du loyer de la terre ou de l'immeuble contesté: l'on s'efforcera d'obtenir le consentement du propriétaire à ce que la propriété soit transférée au locataire - Si on l'obtient, les succursales des banques agricoles paieront immédiatement la somme susdite au propriétaire, à charge pour le locataire de la rembour-

Annexe (C)

- 5 -

ser ultérieurement, par versements convenables; le transfert au locataire de l'immeuble ou de la terre en question sera effectué, et le nouveau titre de propriété lui sera délivré en conséquence.

Projet de réformes relatif à la province
de Beyrouth

Le "Conseil général de réformes de Beyrouth", - élu par les Assemblées nationales de tous les éléments et par les Chefs religieux, conseil qui se compose de 86 membres et représente l'ensemble de la population, - a ratifié le présent projet de loi contenant les réformes indispensables à la province, et dans sa réunion générale tenue le 31 Janvier 1913, dans la salle du Conseil municipal, a décidé de communiquer ce projet à sa commission administrative, afin qu'elle travaille à en assurer l'application.

Disposition essentielle

Le Gouvernement Ottoman est un gouvernement suzerain constitutionnel.

I.- Administration locale

L'administration de la province se divise en deux parties:
La première comprend toutes les matières concernant la vie politique et l'existence propre de l'Etat, telles que les questions militaires, extérieures, douanières, les postes et

et télégraphes, la création des lois, l'établissement des impôts. La seconde comprend les affaires locales et les travaux publics de la province.

La première partie dépend du pouvoir central.

La seconde du Conseil général de la province,

—

II. Le Gouverneur Général. Ses prérogatives et ses devoirs.

Le Gouverneur Général a une double qualité légale :

1°. Il représente le pouvoir central, et comme tel, son action s'exerce, conformément aux décisions de l'autorité centrale, sur toutes les affaires de la première partie.

2°. Il représente la province dont il est le chef et, comme tel, son action s'exerce, conformément aux décisions du Conseil Général, sur toutes les affaires de la seconde partie.

Les droits et les devoirs du Gouverneur Général sont les suivants :

1°) Exécuter les décisions du Conseil Général,

2°) Faire des objections aux décisions du Conseil Général, d'après les conditions indiquées au titre : Gouverneur Général et Conseil Général.

3°) Etudier les projets préparés par la Commission du Conseil Général et lui soumettre ses observations, avant de les transmettre au Conseil Général.

4°) Nommer suivant le règlement spécial qui sera établi par le Conseil Général, et après en avoir donné avis à l'autorité centrale, les mutéssarifs, kaimakams et mudirs.

5°) Choisir pour chaque poste de fonctionnaire l'un des candidats ayant subi l'examen requis devant la commission compétente et dont la liste lui est présentée.

6°) Convoquer aux époques prescrites le Conseil Général en session.

III. Conseil Général.- ses droits et ses devoirs

Un Conseil Général provincial, composé de 30 membres musulmans et non-musulmans, en nombre égal, est élu pour une période de quatre ans.

Le Président du Conseil est choisi parmi les membres de ce dernier et est élu à la majorité des voix.

Les autres élections générales se font proportionnellement au nombre dans chaque circonscription électorale.

Les attributions et les devoirs du Conseil Général sont les suivants :

1°.- Il se prononce sur toutes les affaires intérieures de la province et délibère sur les questions qui lui sont soumises par le Gouverneur Général, la Commission (endjumen) du Conseil Général ou par dix membres de ce Conseil.

2°.- Il crée des lois intérieures à condition qu'elles ne soient pas en contradiction avec les prérogatives de l'autorité centrale.

3°.- Il contracte des emprunts à condition que la somme empruntée ne dépasse pas la moitié des revenus de la province. S'il s'agit d'un emprunt supérieur à la moitié de ces revenus, le consentement du pouvoir central est absolument nécessaire.

4°.- Il autorise - sans toutefois accorder de monopole ou de privilège - la constitution dans la province de Sociétés anonymes ottomanes pour des entreprises de travaux publics, commerciales, industrielles, d'embellissement etc... Dans toutes les entreprises où l'octroi d'un monopole serait nécessaire, l'approbation du pouvoir central doit absolument être obtenue.

Les sociétés ainsi constituées seront considérées comme personnes morales et auront le droit de propriété.

5°.- Il décide l'augmentation des impôts déjà existants.

6°.- Il fixe les émoluments de tous les fonctionnaires, conseillers et inspecteurs de la province.

7°.- Il a le droit - en motivant sa requête - de demander la destitution du Gouverneur Général.

Nota.- Il ne s'occupe jamais de la politique générale.

IV.- Gouverneur Général et Conseil Général

Les décisions de Conseil Général sont exécutoires, mais le Gouverneur Général pourra, avec l'approbation du Conseil des conseillers, présenter, dans le délai d'une semaine, ses objections. Si le Conseil Général procédant à une nouvelle délibération maintient à la majorité des deux tiers, sa première décision, celle-ci devient définitive, et le Gouverneur Général doit s'exécuter.

V.- La Commission (dendjumen) du Conseil Général

Seront élus, pour former la Commission du Conseil Général, un membre par chaque district (liva) et deux membres par le Chef-lieu.

Cette Commission tient ses séances sous la présidence du Conseiller de Conseil Général. La durée de ses pouvoirs est d'un an.

La Commission a pour office

1°. de surveiller l'application des décisions du Conseil Général et d'exercer à cet égard une action pondératrice.

2°. d'étudier les entreprises d'utilité publique concernant la province et de préparer à ce sujet des projets de lois et des rapports.

4°. de désigner des architectes spécialistes.

3°. de désigner la liste des candidats aux fonctions, avant qu'elle soit présentée au Gouverneur général, et faire, à cet égard, les observations qui lui paraîtront nécessaires.

5°. La Commission peut, sur décision prise à la majorité des deux tiers de ses membres et avec l'assentiment de l'assemblée des Conseillers, convoquer le Conseil Général en session extraordinaire.

VI; Nomination et destitution des fonctionnaires.

Nomination.- Le/ gouverneur général, le naib du Chef-lieu de la province, le defterdar, les fonctionnaires des douanes, le directeur en chef des postes et télégraphes, le commandant de lagendarmerie et les officiers seront - à la condition qu'ils connaissent bien l'arabe - nommés par le gouvernement central. Toutefois, pour une période de cinq ans à partir du jour de la mise en application du présent projet, le gouverneur général est tenu exempt de la connaissance de l'arabe.

Tous les autres fonctionnaires seront choisis dans la population indigène, selon le mode suivant :

Tout candidat à un poste quelconque devra subir un examen devant une commission formée du président et des conseillers du département dont ce poste dépend. Les noms des deux candidats classés premiers seront, avec l'approbation de la commission du Conseil Général, présentés au Gouverneur Général, qui arrêtera son choix sur l'un d'eux.

Le nom du fonctionnaire choisi sera communiqué à l'autorité compétente. Afin que ce fonctionnaire puisse acquérir des droits à la retraite et à l'avancement, son nom doit être enregistré sur le tableau général des fonctionnaires.

Quant aux présidents des tribunaux, ils seront nommés en vertu d'une loi spéciale qui sera établie par le Conseil Général.

Destitution.- Sauf les présidents des tribunaux, tous les fonctionnaires nommés par la province peuvent, à la demande du Conseiller ou du président du département dont ils dépendent, être suspendus de leurs fonctions.

Les présidents des tribunaux ne pourraient être suspendus que sur la demande du Conseiller Général et avec l'approbation du Conseil des Conseillers.

Dans les deux cas également, le Gouverneur Général applique la mesure comme suit:

Les fonctionnaires ainsi suspendus peuvent, dans le délai d'une semaine s'ils se trouvent au chef-lieu de la province, dans le délai de 15 jours s'ils sont hors du chef-lieu, s'adresser au Gouverneur Général. Celui-ci communique la réclamation au Conseil des Conseillers, qui examine le cas. S'il se déclare pour la révocation, le fonctionnaire ainsi frappé ne pourra plus être appelé à un autre poste et il ne lui sera pas payé de traitement de disponibilité.

Les poursuites contre les fonctionnaires et la mise en jugement de ces derniers ont lieu sur une note spéciale du Conseiller au procureur général.

La destitution des fonctionnaires nommés par l'autorité centrale ont lieu sur la demande du Conseiller et avec l'assentiment du Conseil des Conseillers. Le fait sera porté par le ^{eur}gouvernement Général à la connaissance du Ministère dont les fonctionnaires destitués dépendent, et ce Ministère désignera dans les trente jours, les successeurs de ces derniers.

Les conseillers sont révoqués sur la demande du Gouverneur Général par la décision du conseil des Conseillers.

Quant au Gouverneur Général, il est destitué sur la décision du Conseil Général, rendue à la majorité des deux tiers, et l'autorité centrale doit désigner son successeur dans les 40 jours.

VII. CONSEILLER ET INSPECTEURS.

Des conseillers étrangers connaissant l'arabe, le turc ou le français, seront appelés aux départements de la gendarmerie,

des finances (la chambre de Commerce dépend de ce département), des postes et télégraphes et des douanes.

Ces conseillers seront nommés par le pouvoir central.

En outre, il sera désigné, pour chaque district (liva) de la province, un inspecteur général étranger, qui aura le droit d'inspecter toutes les sections du district.

Selon la nature des cas, ces inspecteurs se référeront au Conseiller de la section compétente.

Outre ces inspecteurs, le Conseil Général nommera un conseiller étranger - appartenant à la nationalité de la puissance agréée par le pouvoir central - pour chacun des départements suivants: justice, travaux publics, instructions publiques, municipalité et police,. Ces conseillers devront, dans l'exercice de ~~leur~~ leurs fonctions, porter le costume ottoman.

Les conseillers et les inspecteurs sont nommés pour 15 ans et peuvent être renommés.

VIII. REVENUS DE LA PROVINCE.

Les revenus de la province sont de deux catégories:

1. Les recettes des douanes, des postes et télégraphes; les taxes d'exonération militaire.
2. Tous les autres revenus appartiennent à la province.

IX. TRAITEMENT DES FONCTIONNAIRES.

Le Conseil Général élabore le budget de la province, dans lequel il inscrit les traitements de tous les fonctionnaires, excepté ceux des douanes, des postes et télégraphes et les Conseillers.

X. TERRES TOMBÉES EN DESHERENCE (mahlul).

Toutes les terres tombées en déshérence (mahlul) seront remises au Conseil Général et deviendront la propriété de la province.

XI. EVKAF.

L'administration provinciale ou le Conseil Général n'interviendront nullement dans les affaires des vakoufs. Chaque vakouf est confié aux soins du Conseil de la communauté dont il dépend, et administré conformément à ses règlements spéciaux.

XII. MUNICIPALITES.

Les municipalités sont indépendantes dans leurs actions.

Elles peuvent sans recourir à l'autorité centrale, avec l'approbation du Conseil Général, établir des taxes municipales.

XIII. CONSEIL DES CONSEILLERS.

N.B. - Il sera constitué un Conseil composé du président du Conseil Général et des Conseillers des départements du Chef-lieu de la province. Ce Conseil sera désigné sous le nom de Conseil des Conseillers.

En l'absence du président du Conseil Général, un des Conseillers le remplacera à la présidence.

Les attributions de ce Conseil sont les suivantes:

1. L'application de toutes les dispositions des règlements qui seront publiés d'après le présent projet par le Gouvernement Central relativement à l'administration du vilayet et du Conseil Général.

2. Interpréter les décisions rendues et les règlements établis par le Conseil Général.

3. Se prononcer sur la révocation ou le maintien des fonc-

tionnaires.

4. Se prononcer, sur la demande du Gouverneur Général, dans le cas de désaccord entre un Conseiller et le Conseil Général, ou la Commission, ou tout autre département.

Ses décisions sont sans appel.

Le Conseil des Conseillers est présidé par le Gouverneur Général. En l'absence de ce dernier, le Président du Conseil Général ou le Conseiller Général le remplace.

XIV. LA LANGUE DE LA PROVINCE.

Dans tous les actes et transactions de la province, la langue officielle est l'arabe.

A la chambre des députés et au Sénat, l'arabe sera considéré, de même que le turc, comme langue officielle.

XV. SERVICE MILITAIRE.

La durée du service militaire sera de deux ans. Il sera fait, en temps de paix, dans la province même.

La taxe d'exonération est de 30 Livres Turques pour le service de l'armée active (nizamîe); de 20 Livres pour celui de la réserve (rédif) et de la territoriale (ihtiat).

LE COMITE DES REFORMES GENERALES/

de BEYROUTH.

AVANT-PROJET

DES REFORMES A INTRODUIRE EN ARMENIE

ELABORE PAR. M. MANDELSTAM, PREMIER DROGMAN

DE L'AMBASSADE I. DE RUSSIE A CONSTANTINOPLÉ.

Sur la Base

Du MEMORANDUM des Ambassadeurs de France, de Grande-Bretagne, et de Russie à Constantinople sur les réformes en Arménie (Mars-Avril 1895).

Du PROJET DE REFORME administrative à introduire dans les provinces arméniennes, élaboré par les Ambassadeurs de France, de Grande-Bretagne et de Russie à Constantinople (Mars-Avril 1895).

Du DECRET SUR LES REFORMES EN ARMENIE promulgué par S. M. I le Sultan en date du 20 Octobre 1895.

Du PROJET DE LOI DES VILAYETS DE LA TURQUIE D'EUROPE du 11/23 Août 1880, élaboré par la Commission Européenne.

et des PROTOCOLES ET REGLEMENTS RELATIFS au LIBAN.

I.

1. Il sera formé une seule province des six vilayets: Erzeroum, Van, Bitlis, Diarbékir, Kharpout, Sivas, à l'exclusion de certaines parties situées sur les confins, savoir: Hekkiari, les parties sur de Seert, de Eichérik et de Malatia et la partie Nord-Ouest de Sivas

2. La province comprendra les divisions administratives suivantes: a) Sandjak (département), b) Caza (arrondissement), c) Nahié (Commune).

3. La fixation de ces divisions se fera de façon que les populations y seront réparties en groupes ethnographiques le plus homogène possible.

(Comp. point I du Mémorandum des trois Ambassadeurs de 1895; art.7 du projet des Ambassadeurs de 1895).

II

Le Gouverneur Général (Vali-i-oumoumi) de la province arménienne sera sujet ottoman chrétien, ou de préférence, Un Européen nommé par S.M. I. le Sultan pour un terme de 5 ans avec l'assentiment des Puissances.

(Comprendre art. 17 du Traité de Berlin; art.I du Règlement Crétois de 1890; Règlement et Protocole relatif au Liban art. II et VII du Mémorandum des trois Ambassadeurs de 1895; Préambule du Décret sur les Réformes en Arménie du 20 Oct, 1895, point I.)

III

1. Le Gouverneur Général est le chef de la Province. Il nomme et révoque tous les agents administratifs de la Province, sans aucune exception. Il nomme également tous les juges de la Province.

2. Les forces de Police et de gendarmerie sont placées sous l'autorité directe du Gouverneur Général.

3. Sur la demande du Gouverneur Général les forces militaires devront être mises à sa disposition pour le maintien de l'ordre dans la Province.

(Comprendre art. I du Règlement du Liban; Projet de la Commission Européenne de 1880; art. 27, 32 et 44; Loi sur l'administration des vilayets de 1913, art 20, 25 et 26).

IV

Le Gouverneur-Général de la Province sera assisté d'un conseil administratif ayant un caractère consultatif et composé:

a) des chefs des divers départements de l'administration de la Province.

b) des chefs spirituels des différentes communautés religieuses.

c) des Conseillers techniques européens, au service du gouvernement I., assistants des chefs des départements de l'administration.

d) de 6 Conseillers (3 musulmans et 3 chrétiens) choisis par l'Assemblée Provinciale parmi ses membres.

(Comprendre art. 49 du projet de la Commission Européenne de 1880; art. 62 de la loi sur l'administration des vilayets de 1913; art. 6 du Décret Oct. 1895).

V

1. L'Assemblée Provinciale se composera de musulmans et de chrétiens en nombre égal.

2. Les membres de l'Assemblée Provinciale seront élus au scrutin secret dans les Cazas par les collèges électoraux constitués à cet effet.

3. Le nombre des sièges à attribuer aux différentes nations musulmannes et chrétiennes de la Province sera fixé pour chaque caza séparément. Ce nombre devra être proportionnel aux chiffres des populations du cazas autant que cela sera compatible avec le principe du premier paragraphe de cet article.

(Comprendre art. 2 du Règlement et Protocole relatifs à la réorganisation du Mont Liban du 9 Juin 1861; art. 3, 5 du Projet des trois Ambassadeurs de 1895; art. 69 du Projet de la Commission Européenne de 1880; art, 103 de la loi de 1913).

VI

1. L'Assemblée Provinciale sera élue pour une durée de cinq années et se réunira une fois par an en session ordinaire de deux

mois. Cette session pourra être promulguée par le Gouverneur-Général

2. L'Assemblée pourra être convoquée en session extraordinaire par le Gouverneur-Général, soit de sa propre initiative, soit à la demande des 2/3 des membres de l'Assemblée.

3. Le Gouverneur-Général pourra dissoudre l'Assemblée Provinciale. Dans ce cas les électeurs devront être convoqués dans les 2 mois et la nouvelle Assemblée devra se réunir dans les 4 mois qui suivront le décret de dissolution.

4. Les décrets de convocation et de dissolution seront promulgués au nom de S.M.I. le Sultan.

(Comprendre art. 73675 73-75 du Projet de la Commission Européenne de 1880; art. III, 115 et 126 de la loi sur les vilayets de 1913).

VII

1. L'Assemblée Provinciale légiférera sur les matières d'intérêts provincial.

2. La compétence législative et budgétaire de l'Assemblée Provinciale sera au moins aussi étendue que celle prévue par les articles 82-93 du projet élaboré en 1880 par la Commission Européenne.

3. Les lois votées seront soumises à la sanction de S.M.I. le Sultan, Cette sanction devra être donnée ou refusée dans les deux mois; ce délai passé le silence du gouvernement sera interprété comme impliquant la sanction.

(Comparez art, 82-93 du Projet de la Commission Européenne de 1880; art. 123, 124, 128-135 de la loi sur l'administration des vilayets de 1913.)

VIII

1. Les Conseils administratifs des sandjaks seront présidés par les Mutessarifs et se composeront des chefs des services du sandjak, des chefs spirituels des communautés religieuses et de six membres (dont trois musulmans et trois chrétiens) élus par les Conseils administratifs des Cazas.

2. Les conseils administratifs des cazas seront présidés par les Caimacams et se composeront des chefs des services du caza, des chefs spirituels des communautés religieuses et de quatre membres (dont 2 musulmans et 2 chrétiens élus par les conseils des Nahiés.

3. Les attributions de ses conseils seront fixées en conformité avec les articles 112-140 du Projet de loi élaboré en 1880 par la Commission Européenne.

Comprendre art. 114, 115, 118, 138, 139 et 140 du projet de la Commission Européenne de 1880; art. 6 du 20 Oct. 1895; art. 62, 63, 64 et 65 de la loi de 1913).

IX

1. La circonscription de chaque Nahié (Communes) sera autant que possible, fixée de telle façon que les villages appartenant à la même race soient groupés dans un même Nahié.

2. Chaque nahié sera administré par un Mudir assisté d'un Conseil élu par la population, et composé de 4 membre au minimum et de 8 au maximum, ce conseil choisira parmi ses membres le mudir et son adjoint. Le Mudir devra appartenir au groupement ethnique qui forme la majorité des habitants, et l'adjoint, à l'autre groupemat.

3. Dans les nahiés dont la population est mixte la minorité devra être représentée au Conseil proportionnellement à son importance, à condition qu'elle comprenne au moins 25 maisons.

4. Les attributions des conseils des Nahiés seront fixées en conformité avec les dispositions des articles 162-163 du projet de loi, élaboré en 1880 par la Commission Européenne.

(Comprendre art. 162-163 du projet de la Commission Européenne de 1880; art. 7, 8 et 9 du Décret du 20 Oct. 1895; art. 7, 8 et 9 du projet de Réformes élaboré par les trois Ambassadeurs en 1895.

X

1. Il y aura dans chaque nahié un juge de paix nommé par le gouverneur général et appartenant à la religion de la majorité de la population du nahié. Il y aura en outre, un juge de paix dans chaque chef-lieux de Caza.

2. Le juge de paix connaîtra:

a) en matière pénale, sans appel, des contraventions passibles de peines de simple police, et, à charge d'appel, des délits n'entraînant pas une peine de plus de 500 piastres d'amende et de trois mois de prison.

b) en matière civile, sans appel, de toute action personnelle civile et commerciale jusqu'à concurrence de 1000 piastres et à charge d'appel des mêmes actions jusqu'à concurrence de 5000 piastres.

c) le juge de paix tiendra aussi son tribunal en conciliation; il pourra sur la demande des parties, désigner des arbitres pour décider des contestations dont l'objet dépasserait même 5000 piastres. Dans le cas des sentences arbitrales les parties renonceront à tout appel

d) Les tribunaux du sanjak n'auront qu'une chambre civile composée d'un président et ~~deux~~ de deux juges, magistrats diplo-

més (dont l'un musulman et l'autre chrétien) nommés par le gouverneur général. Les tribunaux du sandjak connaîtront en première instance des affaires civiles ou commerciales dépassant 5000 piastres et en appel des jugements rendus par les juges de paix en matière civile ou commerciale.

e) Les sections criminelles des tribunaux du sandjak seront remplacées par des cours d'assises ambulantes. Ces cours d'assises seront composées d'un magistrat président choisi par la cour d'appel dont relève le tribunal du sandjak, parmi les membres de cette cour, et de deux membres désignés par la même cour d'appel parmi les juges de paix du sandjak, dont l'un musulman et l'autre chrétien

f) La cour d'assises siègera tour-à-tour dans tous les cazas où sa présence sera reconnu nécessaire.

g) Il y aura un juge d'instruction dans chaque caza. En arrivant au caza, le président de la cour d'assises se fera remettre par le juge d'instruction un état des causes instruites susceptibles de lui être déférées immédiatement et un état des causes en cours d'instruction. S'il constate, au sujet de ces dernières quelque irrégularité ou des lenteurs non motivées, il adressera immédiatement un rapport au président de la cour d'appel.

h) La cour d'assises connaîtra, en appel, des jugements rendus par les juges de paix en matière de délits. Elle connaîtra en première et dernière instance des crimes, ainsi que des délits entraînant une peine de plus de 500 piastres d'amende ou de plus de 3 mois de prison.

i) Il y aura au moins six cours d'appel. Chaque cour d'appel est composée d'un président, magistrat diplômé, nommé par le gouverneur général, et d'un nombre de chambres suffisant pour connaî-

tre des affaires civiles qui lui seront dévolues en appel et pour fournir des présidents aux cours d'assises ambulantes. La cour d'appel est régulièrement constituée dès qu'elle réunit deux membres et un président. Elle comprend en outre, un procureur général et un membre suffisant de procureurs et de substituts.

j) Des tribunaux de commerce seront installés dans les localités où le besoin s'en fera sentir. Dans les endroits où ils fonctionneront les tribunaux civiles ne connaîtront pas des affaires commerciales.

k) La compétence des tribunaux du chéri sera nettement définie et le gouverneur général veillera à ce ~~qu'il~~ qu'il n'empiètent pas sur les attributions des autres tribunaux de la province. Les juges de chéri ne pourront cumuler leurs fonctions avec celles des présidents ou membres des autres tribunaux de la province.

(Comprendre art. 29-39 du projet des réformes élaboré par les 3 Ambassadeurs en 1895; art. 215-263 du projet de la Commission Européenne de 1880).

XI

1. Un corps de police et un corps de gendarmerie seront créés dans la Province. Ces corps seront recrutés par moitiés parmi les habitants musulmans et chrétiens de la Province.

2. L'organisation et le haut commandement de ces corps seront confiés à des officiers européens au service de la Turquie.

3. Des gardes-champêtres seront institués dans les nahiés. Ils seront nommés par les conseils des Nahiés et placés sous les ordres des Mudirs.

(Comprendre art. 18-21 du projet de réformes des 3 Ambassadeurs de 1895; art. 24 du Décret du 20 Oct. 1895).

XII

1. Les recrues domiciliées dans la province y feront en temps de paix leur services militaires.

2. Les régiments de la cavalerie légère kurde (ex-hamidié) seront licenciés.

(Comprendre art. 25 du projet des trois Ambassadeurs de 1895; art. 28 du Décret du 20 Oct. 1895).

XIII

1. Les fonctionnaires de l'administration et les juges de la province seront choisis en nombre égal parmi les musulmans et les chrétiens.

2. Lors de la répartition des postes des gouverneurs de sanjak (mutessariflik), et de caza (caimacamlik) on/ devra prendre en considération les chiffres des différents groupements ethniques ainsi que l'importance de leurs intérêts économiques.

(Comprendre art. 5 du Décret du 20 Oct. 1895).

Seuls les habitants sédentaires jouiront des droits d'élection, et d'éligibilité.

(Comprendre art. 24, 8 du projet des 3 Ambassadeurs de 1895; art. 27 du Décret du 20 Oct. 1895)

XIV

1. Les lois, décrets, ordonnances, circulaires et avis officiels destinés à être publiés dans la province seront rédigés dans les 3 principales langues de la province ~~turc, arménien, kurde~~ (turc, arménien, kurde).

2. Les requêtes, pétitions et toutes les pièces qui doivent être remises aux autorités administratives ou judiciaires seront rédigées dans l'une de ces trois langues principales ~~au~~ au choix

des intéressés.

3. Devant les tribunaux les plaidoiries pourront être faites au choix des intéressés, dans leur propre langue.

4. Les sentences des tribunaux seront libellées en langue turque et accompagnée d'une traduction dans la langue des parties.

(Comprendre art. 40 du projet des 3 Ambassadeurs de 1895; circulaires du Ministère de l'Intérieur en date du 6 Avril 1913 aux vilayets de langues arabes; art. 22 du projet de la Commission Européenne en 1880).

XVI

1. Chaque nation de la province a le droit de créer et et d'administrer des écoles privées de tout degré

2. Elle pourra t établir des taxes spéciales sur les membres de la nation en vue pourvoir aux besoins des écoles.

3. L'enseignement de ces écoles privées se fera dans la langue nationale, .

4. La haute surveillance de ces écoles appartient au gouverneur général qui l'exercera en conformité avec les règles posées par le statut organique de la province.

5. L'enseignement de la langue sera obligatoire dans les écoles privées.

(Comprendre titre XIV du projet de la Commission de 1880).

XVII

Une Commission spéciale présidée par le gouverneur général déterminera les conditions dans lesquelles les Arméniens dont les terres ont été usurpées en obtiendront, soit la restitution, soit la contrevaieur, en numéraire ou en terres.

(comp.art. 26 du projet des Ambassadeurs de 1895; art. 29 du Décret du 20 octobre, 1895).

XVIII

L'inviolabilité des droits et privilèges découlant pour la nation arménienne du Sahmanadroutioun (statut organique) de 1863 et des bérats octroyés par les Sultans est formellement reconnue .

(comp. point XI du Memorandum des Ambassadeurs de 1895.)

XIX

Il ne devra pas être installé de Mouhadjirs sur le territoire de la Province .

XX

Des dispositions spéciales, conformes à l'esprit des principes ci-dessus énoncés, seront élaborées pour améliorer le sort des Arméniens habitant hors des limites de la Province et spécialement en Cilicie .

(comp. art. 4 du Préambule du Décret du 20 octobre, 1895).

XXI

Une commission spéciale composée de délégués du Gouvernement Ottoman et des Puissances, élaborera le Statut Organique de la Province, ainsi que les dispositions mentionnées à l'article XX, en s'inspirant des principes énoncés dans cet-Avant-Projet .

XXII

Les Puissances s'assureront de l'exécution de toutes ces dispositions .

(comp. art. 8 du Memorandum de 1895, 32 du Décret du 20 octobre, 1895; art. 14 du Règlement Crétois de 1896.)

Le 8 juin, 1913.

Constantinople

TEXTE DU TELEGRAMME CIRCULAIRE
ADRESSE AUX AMBASSADEURS OTTOMANS

Le Cabinet Mahmoud Chevket Pacha avait assumé la responsabilité du pouvoir dans les circonstances très critiques que traversait le pays et tout en s'efforçant de donner aux opérations de guerre une tournure aussi favorable que possible, il n'avait pas manqué d'employer sa plus grande activité à l'exécution des réformes intéressantes.

C'est ainsi que, conformément à la loi provisoire sur l'administration générale des Vilayets, il a été accordé aux Conseils Généraux le droit de décision pour les affaires d'intérêt local; les budgets des Vilayets ont été ^eparés, les attributions et les devoirs des fonctionnaires élargis et précisés, la loi sur les justices de paix ainsi que le principe des tribunaux ambulants ont été adoptés en vue de faciliter le jugement de procès de moindre importance qui surgissent fréquemment entre les habitants d'une même localité; des tribunaux judiciaires ont été organisés dans 15 Sandjaks en Anatolie et dans cent Casas dans les provinces orientales, les cours d'Appel des Vilayets de Bagdad et de Beyrouth ont été divisées en deux; la nomination et la promotion des Naïbes, des juges et des fonctionnaires judiciaires ont été règlementées par la loi;

par l'application des lois sur l'hypothèque et le transfert des immeubles et sur la suppression des guédiks, la circulation de la richesse immobilière a été assurée par l'application de la loi qui confère le droit de propriété aux personnes morales, la formation des sociétés qui pourront faire des transactions sur les immeubles a été autorisée, la loi élargissant de droit de propriété sur les immeubles a rendu possible le paiement des dettes sur les biens vakoufs et Miri, même après la mort du détenteur ou du propriétaire, par cette même loi un large crédit pour l'agriculture a été institué, ce qui permettra l'adoption des mesures qui assureront la prospérité des villes et le développement de l'agriculture.

En outre, des corps d'inspecteurs de gendarmerie, sous la présidence de Bomann Pacha ont été envoyés dans chaque Vilayet à l'effet d'étudier sur place le nombre de gendarmes nécessaires à chaque Vilayet pour assurer l'ordre et la tranquillité; des gendarmes de Roumélie ont été envoyés dans plusieurs endroits et d'autres seront bientôt envoyés pour compléter les cadres. En vue d'assurer la parfaite application des lois et règlements ci-haut mentionnés, l'Empire a été divisé en 6 secteurs d'inspection générale. Les secteurs importants comme ceux comprenant les Vilayets orientaux devront avoir à leur tête des inspecteurs généraux étrangers qui auront sous leurs ordres des spécialistes étrangers et ottomans pour la gendarmerie, la justice, les travaux publics et l'agriculture. Pour les Ministères un conseiller et un inspecteur étrangers seront engagés et pour certains

Départements des fonctionnaires étrangers seront engagés. Le Cabinet Mahmoud Chevket Pacha était en correspondance au sujet de l'engagement de tous ces fonctionnaires étrangers. Le Cabinet actuel ayant adopté les mêmes principes, les pourparlers pour l'engagement des Commandants de gendarmerie pour les sept régiments des Vilayets orientaux et de deux inspecteurs de gendarmerie pour les deux secteurs comprenant ces Vilayets, étant terminés, ces fonctionnaires pourront bientôt prendre possession de leurs fonctions. Des démarches ont été faites en vue d'assurer l'engagement des inspecteurs généraux et des autres fonctionnaires étrangers. Le nombre des membres de la Commission financière instituée au Ministère des finances a été augmenté et ses attributions ont été étendues à l'élaboration du budget et à la surveillance de la stricte application des lois et règlements financiers.

Le 1er juillet, 1913 .

X Notice très confidentielle X

Les aspirations des Arméniens :

Les Arméniens n'ont pas d'aspirations politiques. Mais ils tiennent à ce que des mesures efficaces soient prises pour assurer leur sécurité, leur égalité politique avec les musulmans et leur droit de développer librement leur culture nationale .

Pouvait-on supprimer la religion musulmane?

Ces revendications n'ont rien d'incompatible avec leur sincère désir de rester des Ottomans et de travailler au relèvement de la Patrie Ottomane. Mais pour cela il faut que les réformes qui leurs ont promises soient réalisées et que les Arméniens soient contents de leur sort .

Attitude du Gouvernement ottoman :

Malheureusement le Gouvernement turc ne semble pas avoir compris la gravité de la question arménienne, ni renoncé à sa politique traditionnelle de demi-mesures . L'attitude qu'il a adoptée vis-à-vis de la question arménienne semble exclure toute possibilité d'entente. Il s'oppose à toute réforme de caractère particulier ou local. Il ne veut que des réformes générales qui seraient introduites à la fois dans toutes les parties de l'Empire et profiteraient à tous les Ottomans sans exception . Il ne tient pas compte de ce fait que dans aucune partie de l'Empire, en dehors des vilayets arméniens, il n'y a un peuple traqué, pillé et assassiné comme le peuple arménien et sur la tête duquel planerait sans cesse le danger

des massacres. Si les Arméniens sont l'objet de persécution aussi bien de la part des populations musulmanes que de la part de l'administration et des tribunaux, c'est parce qu'ils sont des chrétiens.

Après cinq ans de régime constitutionnel ils se voient obligés, comme dans les plus mauvais jours du régime d'Abdul Hamid, d'abandonner et de fuir leurs foyers. Le compte-rendu de la séance du 4 juillet 1913 de l'Assemblée Nationale Arménienne révèle une situation des plus alarmantes. Les réformes arméniennes ne peuvent pas être confondues avec les réformes générales. Elles doivent prévoir des mesures efficaces de protection pour le peuple arménien en plus des dispositions qui assureront les bienfaits d'une bonne administration au profit de toutes les populations qui habitent les vilayets arméniens. Ces réformes constituent d'ailleurs, en vertu de l'article 61 du Traité de Berlin, une obligation spéciale que le gouvernement turc ne peut pas méconnaître. Quant aux Puissances, elles ne peuvent pas oublier que depuis 35 ans cette obligation est restée lettre morte.

Caractère illusoire des réformes proposées par la Sublime Porte: la nouvelle loi des vilayets et son appendice :

La nouvelle loi des vilayets ne contient aucune disposition au profit des Arméniens. Au contraire elle supprime celles qui existaient dans la législation antérieure. La représentation des nationalités non-musulmanes dans l'Assemblée générale des vilayets et dans les conseils adminis-

tratifs n'est assurée par aucune disposition dans la nouvelle loi. Aucune disposition non plus pour garantir leur participation aux fonctions publiques. L'ancienne loi des vilayets disposait que l'Assemblée générale et les conseils administratifs seraient composés de membres musulmans et chrétiens en nombre égal et la loi des réformes de 1895, communiquée aux Puissances, accordait aux Arméniens une participation proportionnelle dans les fonctions publiques. Enfin, la nouvelle loi est rédigée avec l'arrière-pensée de ne pas permettre aux Arméniens l'usage de leur langue dans leurs rapports avec les autorités. Telle est cette loi que le gouvernement présente aux Puissances comme une oeuvre de réforme en faveur des Arméniens.

Quant à la décentralisation elle y est tellement défigurée que le gouvernement turc a fini par en convenir lui-même et il s'est vu obligé de publier un appendice pour lui donner une forme présentable. Il est regrettable de constater que là encore il n'a pas été capable d'un effort sincère. A première vue on semble accorder des pleins pouvoirs aux inspecteurs généraux (art. 3 de l'appendice). En réalité on ne leur accorde rien puisqu'on réserve à la S. Porte la solution des conflits qui naîtront entre l'inspecteur général d'une part et l'administration centrale d'autre part (art. 5 de l'appendice). Il est à présumer que dans les rapports de l'inspecteur-général avec l'administration centrale tout se transformera en conflits.

Délimitation de la région arménienne :

Quelques personnes ont vu dans la délimitation de la région arménienne une intention séparatiste. C'est un soupçon que rien ne justifie. L'article 61 du Traité de Berlin parle des provinces habitées par les Arméniens. Les six Puissances, dans leur note collective du 7 septembre 1880, ont en vue ces mêmes provinces. La note dit textuellement: "La distribution des communes et des groupes administratifs en général, devrait se faire de façon à réunir le plus d'éléments homogènes possible." . Les Puissances, en donnant ce conseil, ne faisaient pas certes une oeuvre séparatiste. Le gouvernement turc a toujours reconnu l'existence de la Province arménienne (Erzeroum Eyaléti). Elle ne fut supprimée qu'après la guerre russo-turc. On en forma plusieurs vilayets dans le but exclusif de disperser les populations arméniennes et de les incorporer dans les masses musulmanes des régions avoisinantes. Ce morcellement a été poussé si bien loin que les nouveaux vilayets qu'on a créés présentent plutôt la superficie moyenne d'un sandjak .

Le gouvernement turc propose d'ajouter aux six vilayets celui de Trébizonde et de faire deux secteurs de cette région, l'un au nord (Trébizonde, Erzeroum, Sivas), l'autre au sud (Van, Bitlis, Kharpout, Diarbékir). Cette proposition ne se justifie par aucun motif d'ordre ethnique, économique ou géographique. La région arménienne avec sa délimitation naturelle est presque égale comme étendue (190.000 Km²) à chacun des deux

secteurs (192.000 km²). Elle est à peine plus grande que les vilayets voisins de Bagdad (140;000 km²), de Bassorah (138.000 km²). Elle ne peut former que deux sandjaks comme celui de Zor (100.000 km²). Le partage en secteurs n'offre aucun avantage au point de vue d'une bonne administration. Il ne vise par conséquent qu'à maintenir le morcellement du peuple arménien. C'est un acte de mauvaise politique en même temps que de mauvaise administration sur lequel nous jugeons inutile d'insister. Nous demandons par conséquent la réunion des six vilayets en une seule région .

Vraies réformes :

Les réformes à introduire dans les vilayets arméniens doivent viser deux buts: 1) la bonne administration pour tous; 2) la protection des Arméniens.

Bonne administration: décentralisation administrative :

La décentralisation des vilayets arméniens doit être réelle . On ne peut pas remédier au mal dont souffrent les provinces éloignées de l'Anatolie par des combinaisons dépourvues de tout caractère pratique. Maintenir la division actuelle en vilayets et placer à leur tête, en plus des valis, un inspecteur-général est un système qui va à l'encontre de toutes les règles de la science administrative. Dans ce système, proposé par la S. Porte, l'inspecteur-général est un organe d'inspection en même temps qu'un organe d'exécution . On ne peut pas

cumuler ces deux fonctions sans porter préjudice à la bonne marche des affaires administratives et sans provoquer des heurts et des complications. Ce serait aussi la cause de dépenses considérables et inutiles. Du reste, la combinaison du vali et de l'inspecteur-général n'a pas pour elle même la nouveauté. On en a fait l'expérience en Macédoine d'une façon suffisamment concluante.

Protection des Arméniens:

a) gouverneur-général européen nommé avec l'assentiment des Puissances:

L'essentiel est de protéger les Arméniens contre la tendance générale des fonctionnaires et des juges d'avantager le musulman au préjudice du chrétien. Le gouverneur-général qui sera placé à la tête de la province arménienne doit donc être d'une impartialité rigoureuse, indépendant et soutenu dans sa tâche par la sympathie des Puissances. Cela signifie qu'il doit être Européen et que sa nomination doit avoir lieu avec leur assentiment. La S. Porte considère qu'une nomination semblable comme attentatoire à la souveraineté ottomane. C'est une erreur facile à démontrer. En tous cas, il n'y a pas aux yeux des Arméniens oeuvre sérieuse de réformes si la personne appelée à les appliquer n'est pas nommée avec l'assentiment des Puissances. On en pourrait discuter la forme, mais le principe doit être maintenu si l'on ne veut pas abandonner les Arméniens à leur

triste sort .

b) Pleins pouvoirs: droit de nommer et de destituer tous fonctionnaires et juges :

Il va sans dire que le gouverneur-général doit avoir le droit absolu de nommer et de destituer tous les fonctionnaires et tous les juges sans exception, surtout ceux de degrés supérieurs . Il ne pourra pas faire oeuvre utile s'il n'a pas le pouvoir de choisir ses collaborateurs.

Il doit être aussi armé pour briser tous les mauvais vouloirs qui l'entoureraient. Il ne sera pas obéi par les fonctionnaires et les juges de tous ordres que dans la mesure de son pouvoir de les nommer et de les destituer .

c) Représentation des Arméniens dans l'Assemblée provinciale et les Conseils administratifs et leur participation aux fonctions publiques :

Les Arméniens demandent que l'Assemblée provinciale et les Conseils administratifs soient composés de membres musulmans et chrétiens en nombre égal conformément à la législation antérieure .

De même ils devraient participer aux fonctions publiques dans une mesure égale à celle des musulmans. Ils justifient cette demande par leur importance qui, dans les vilayets arméniens, est supérieure, en tous cas égale, à celle de l'élément musulman. Pour s'en convaincre il suffit de prendre en considération leur nombre, leur puissance économique et leur degré de culture .

d) Usage de la langue arménienne :

Les Arméniens devraient être autorisés à faire usage de leur langue devant les tribunaux et en général dans leurs rapports avec les autorités. Les lois et les Décrets devraient être publiés aussi en langue arménienne .

e) La Justice :

La Justice devrait être réformée au moins dans la mesure prévue dans le projet des réformes élaboré en 1895 par les Ambassadeurs de France, de Grande-Bretagne et de Russie .

f) Les terres des Arméniens :

On doit prendre pour base dans ce règlement la restitution aux Arméniens de leurs terres de manière à ^{les} réintégrer dans leurs foyers .

Les indemnités en numéraires ou en terres seraient accordées à leurs détenteurs actuels.

g) Garantie :

Il importe surtout que l'application des réformes ne souffre pas d'un changement politique et même de régime. Elle doit être à l'abri des événements qui peuvent toujours surgir dans un pays troublé comme la Turquie . Tant qu'elle dépendra du bon vouloir du gouvernement turc, elle sera évidemment une entreprise sans lendemain et ne pourra inspirer confiance. C'est

en s'appuyant sur un contrôle européen, institué sur les lieux mêmes, que l'oeuvre des réformes réalisera les espérances qu'on aura placées en elles.

En résumé :

- 1.- La formation d'une seule province par le groupement des vilayets orientaux habités par les Arméniens, avec une décentralisation administrative,
- 2.- La nomination d'un gouverneur-général européen avec l'assentiment des Puissances et avec pleins pouvoirs,
- 3.- La représentation dans l'Assemblée provinciale et les Conseils administratifs et la participation des Arméniens aux fonctions publiques, égales à celles des musulmans ,
- 4.- Usage de la langue arménienne devant les tribunaux et les autorités et publication des lois dans cette langue aussi ,
- 5.- Réforme des tribunaux ,
- 6.- La restitution de leurs terres aux Arméniens,
- 7.- L'institution d'un contrôle européen sur les lieux dans une forme pratique et efficace,

sont , aux yeux du peuple arménien, les conditions sine qua non d'une oeuvre sérieuse de réformes .

Le 4/17 juillet, 1913

PROPOSITIONS ALLEMANDES

(Communiquées par le Dr. Lepsius)

- 1.- Les inspecteurs-généraux seront européens et nommés par la Porte avec l'assentiment des Puissances .
- 2.- L'inspecteur-général aura le droit de révoquer tous les fonctionnaires, y compris les valis .
- 3.- Egalité entre Musulmans et non-Musulmans dans la répartition des sièges dans les Conseils généraux et les Conseils administratifs des sandjaks de population mixte .
- 4.- Nomination aux fonctions publiques des Musulmans et non-Musulmans dans une mesure égale dans les sandjaks de population mixte .
- 5.- Les Mouhadjirs ne pourront être installés dans les 7 vilayets qu'avec l'assentiment des inspecteurs-généraux .
- 6.- Le service militaire régional est admis de manière qu'il n'y ait aucune atteinte à la sécurité de l'Empire .

Le peuple arménien qui a mis son espoir dans la haute intervention des Puissances pour obtenir une amélioration de son sort, attend leur décision . Comme il a eu l'honneur de le porter à la connaissance du Gouvernement de la République Française par sa notice confidentielle du 4/17 juillet, il demeure convaincu :

- 1° qu'il est absolument nécessaire qu'une seule pensée et une seule main dirigent l'administration des six vilayets, d'où la conséquence logique de les réunir et de les placer sous les ordres d'un seul Gouverneur-Général ;
- 2° que ce Gouverneur-Général doit être européen et inspirer confiance aux Puissances, d'où la nécessité absolue de leur assentiment pour sa nomination;
- 3° que son action, pour pouvoir être efficace , ne doit pas dépendre de la Sublime Porte; qu'il doit par conséquent être muni de pleins pouvoirs, et doit avoir le droit de nommer tous les fonctionnaires et les juges ;
- 4° que l'égalité en nombre dans la représentation et dans les fonctions publiques des musulmans et des non-musulmans est essentielle ;

5° que la nouvelle administration doit être placée sous un contrôle européen bien organisé .

Telles sont les conditions indispensables pour créer un ordre de choses durable en Arménie . Il suffit que les Puissances le désirent sincèrement pour qu'il soit établi pour le bonheur de la population arménienne et des populations musulmanes de cette région .

Le peuple arménien ne cessera d'exprimer sa profonde reconnaissance ^{au} du gouvernement de la République Française pour l'intérêt qu'il a bien voulu lui témoigner dans ces moments historiques et qui, il en a le ferme espoir, ne lui fera pas défaut désormais, jusqu'à la solution complète de la question arménienne et après .

Il croit aussi accomplir un devoir en ajoutant que l'état d'incertitude et d'angoisse extrême dans lequel se trouve le peuple arménien depuis plus de six mois , ne saurait être prolongé outre mesure sans danger pour le calme des esprits et sans amener un découragement .

Le 23/3 septembre, 1913 .

1° Les demandes arméniennes sont formulées dans la dernière notice confidentielle qui a été remise à l'Ambassade Impériale . Les cinq points qui y sont mentionnés sont et demeurent indispensables .

2° L'assentiment des Puissances pour la nomination du Haut Fonctionnaire étranger qui sera chargé d'appliquer les réformes est une condition sine qua non. Les Arméniens n'y renonceront jamais. Si la diplomatie peut, tout en gardant la chose intacte, trouver une formule qui froisserait moins l'amour-propre turc , je pense que les Arméniens n'y feront pas d'objection .

3° C'est mon opinion personnelle que si toutes les demandes arméniennes sont acceptées, les Arméniens (°) , comme ils ont admis "bis auf weiteres" les deux secteurs) seront peut-être disposés à examiner de nouveau le maintien des valis et des vilayets, mais à la condition expresse que les pouvoirs de l'inspecteur-général ou des inspecteurs-généraux comportent non seulement celui de destituer les valis, mais aussi celui de les nommer . Je répète que je ne fais qu'exprimer une opinion personnelle .

4° L'égalité pour les sièges dans les Assemblées et dans les fonctions publiques est reconnue nécessaire aussi par l'Allemagne, de même que le contrôle.

5° Les Arméniens n'accepteront jamais que les Réformes arméniennes soient confondues avec les réformes générales de l'Empire .

Le 12 septembre, 1913 .

Thérabia

(°) | Cette rédaction a été acceptée sur l'insistance
| de Monsieur Schonberg .

N O T E

préparée par les Ambassades de
Russie et d'Allemagne
pour les dispositions fondamentales des réformes
arméniennes

(présentée à la S. Porte en septembre 1913)

1.- La Sublime Porte a décidé de s'adresser aux Puissances pour leur demander de lui recommander deux inspecteurs-généraux pour les deux secteurs de l'Anatolie Orientale: a) Erzeroum, Trébizonde, Sivas et b) Van, Bitlis, Kharpout, Diarbékir, avec lesquels elle pourrait conclure un contrat de 5 ans. Le S. Porte manifeste en même temps sa résolution de s'adresser au concours des Puissances toutes les fois où ces contrats auraient pris fin .

2.- La S. Porte reconnaît à ces deux inspecteurs le droit de présenter à la nomination du gouvernement de S. M. le Sultan les fonctionnaires supérieurs et les juges, de nommer les autres fonctionnaires ainsi que de destituer librement sans exception aucune, tous les fonctionnaires de son secteur .

3.- Il y aura dans chacun de ces deux secteurs une assemblée élective composée par moitié de musulmans et de chrétiens .

4.- Ce même principe de l'égalité sera appliqué pour la répartition de toutes les fonctions dans les deux secteurs .

5.- La S. Porte invite les Grandes Puissances de contrôler elles-mêmes l'application des réformes par l'entremise des Ambassadeurs à Constantinople et de leurs consuls sur les lieux .

6.- La S. Porte se propose de s'entendre avec les Puissances sur les autres réformes à appliquer dans les deux secteurs de l'Anatolie Orientale .

CONTRE-PROPOSITION
de l'Ambassade de Russie
préparée
à l'occasion du contre-projet turc du
20 octobre, 1913

I e F O R M E

Des conseillers étrangers qui seront
adjoints aux inspecteurs-généraux des deux
Secteurs de l'Anatolie Orientale

Article I

La S. Porte a décidé de s'adresser aux Puissances pour leur demander de lui recommander deux Conseillers qui devront assister les deux inspecteurs-généraux que le gouvernement Impérial Ottoman a placé à la tête des deux secteurs de l'Anatolie Orientale : a) Erzeroum, Trébizonde, Sivas, et b) Van, Bitlis, Kharpout, Diar_békir .

La S. Porte déclare vouloir conclure avec ces conseillers un contrat et manifeste en même temps sa résolution de s'adresser dans l'espace de 10 ans au concours des Puissances toutes les fois où ces con_trats auraient pris fin .

Article II

Les "Instructions relatives aux devoirs et

attributions des inspecteurs-généraux" annexées à la Note circulaire de la S. Porte du 1er juillet, 1913, N°34233/75 et relatives à leur compétence comme organe d'administration et de contrôle seront revues et complétées par la S. Porte après entente avec les Ambassades.

Article III

Tous les pouvoirs conférés aux inspecteurs-généraux par leurs instructions seront exercés par eux de concert avec les conseillers. Aucun acte émanant de l'inspecteur-général ne sera valable s'il est pris sans accord avec le conseiller.

Article IV

Le conseiller est l'autorité immédiate des inspecteurs en chef des sections administratives de la circonscription inspectoriale et préside la commission d'inspection et de réformes composée par ces inspecteurs .

Article V

Le conseiller examine les rapports d'inspection dressés par les inspecteurs et les transmet à l'inspecteur-général soit directement, soit après en avoir fait discuter par la commission d'inspection les parties qu'il jugerait nécessaires d'y référer. Le conseiller ajoutera son avis personnel sur les questions faisant l'objet de ces rapports .

Article VI

L'inspecteur-général mettra en application les décisions de la-dite Commission ou les rapports d'inspection qui lui sont directement transmis par le conseiller .

Article VII

Les cas de divergence entre l'inspecteur-général et le conseiller seront portés par devant la S. Porte qui statuera après entente avec les Ambassades .

Article VIII

La S. Porte reconnaît aux inspecteurs-généraux et à leurs conseillers le droit de nommer et de destituer conjointement tous les fonctionnaires et tous les juges de leurs secteurs .

IIe F O R M E

1.- La Sublime Porte a décidé de s'adresser aux Puissances pour leur demander de lui recommander deux Conseillers européens qui devront assister les deux inspecteurs-généraux que le gouvernement Impérial Ottoman a placé à la tête des deux secteurs de l'Anatolie Orientale: a) Erzeroum, Trébizonde, Sivas et b) Van, Bitlis, Kharpout, Diarbékir .

La S. Porte déclare vouloir conclure avec ces conseillers un contrat et manifeste en même temps de sa résolution de s'adresser dans l'espace de 10 ans au concours des Puissances toutes les fois où ces contrats auraient pris fin .

2.- La Sublime Porte reconnaît aux deux inspecteurs-général e et à leurs conseillers le droit de nommer et de destituer conjointement tous les fonctionnaires et tous les juges de leurs secteurs .

3.- Les instructions à donner aux inspecteurs-général e seront élaborées par la S. Porte après entente avec les Ambassades .

4.- Tous les pouvoirs conférés aux inspecteurs-général e par leurs instructions seront exercés par eux de concert avec les conseillers. Aucun acte émanant de l'inspecteur-général ne sera valable s'il est pris sans accord avec le conseiller. En cas de divergence entre l'inspecteur-général et le conseiller, la question sera portée par devant la S. Porte qui statuera après entente avec les Ambassades.

5.- Il y aura dans chacun des deux secteurs de l'Anatolie Orientale une Assemblée électorale composée par moitié de musulmans et de chrétiens .

6.- Ce même principe de l'égalité sera appliqué pour la répartition de toutes les fonctions dans les deux secteurs .

N O T I C E

Présentée à l'Ambassade de Russie
à l'occasion de ses contre-propositions

Son Excellence Monsieur l'Ambassadeur a bien voulu nous donner une nouvelle preuve de sa bienveillance en demandant notre opinion sur la valeur que présenterait l'offre récente de la Porte ainsi qu'au sujet du projet de contre-proposition de l'Ambassade Impériale. Nous avons cru devoir répondre à cette marque de haute confiance par une entière franchise en exposant respectueusement ici notre manière de voir et notre conviction.

Il ne serait peut-être pas sans danger de présenter une contre-proposition au Grand Vézir avant que celui-ci ait confirmé par écrit son offre de nommer des conseillers étrangers sur la recommandation des Puissances et de leur accorder des pouvoirs effectifs. En s'attachant aux paroles prononcées par le Grand Vézir, S. E. M. l'Ambassadeur a voulu certainement le prendre au mot. Mais Saïd Halim Pacha ne jouit pas d'une autorité personnelle l'obligeant à faire honneur à sa parole. Il l'a déjà reprise par sa communication écrite totalement différente de l'offre verbale. Cette offre se trouve aujourd'hui retirée. La discussion manquerait donc de base .

Engager quand même cette discussion serait, en

dépit de toutes les réserves imaginables, abandonner le principe des Inspecteurs-Généraux étrangers et il serait difficile d'y revenir plus tard .

Il serait sûrement interprété par les Turcs comme un signe de faiblesse. Il serait plus avantageux de rester résolument sur les six points en se contentant de faire remarquer au Grand Vézir que, son offre verbale étant retirée, l'Ambassade Impériale ne peut plus en examiner la valeur .

Nous souhaiterions que la conversation au sujet des six points sortit de la phase intime pour revêtir une forme officielle . L'Ambassade Impériale, en les communiquant par une note à la Porte et en l'invitant à y répondre, aura pris, au moment où le gouvernement ottoman s'y attend le moins, une attitude énergique .

Nous convenons que si la Porte voulait bien donner des pouvoirs effectifs aux Conseillers étrangers qu'elle nommerait sur la recommandation des Puissances cela constituerait un commencement de réformes et pourrait dans les circonstances présentes, être prise en considération . Mais ce serait une grande illusion que d'y croire .

Si l'Ambassade Impériale tenait néanmoins à connaître notre avis sur le projet de la contre-proposition et les modifications qu'appellerait sa rédaction,

nous dirions que trouver une formule pour que les conseillers étrangers fussent "tout", suivant l'expression du Grand Vézir, est un problème suffisamment difficile . Nous ferons observer surtout que par le jeu des propositions et des contre-propositions on se trouve entraîné à compliquer singulièrement la machine administrative. Tout cet appareil d'Inspecteurs-Généraux, de Conseillers, d'Inspecteurs en chef, de sous-inspecteurs et de conseils d'inspecteurs placés en face des Valis, des Mutessarifs et des Kaïmakams, assistés à leur tour tantôt par une assemblée générale, tantôt de conseils administratifs, tout cela forme un organisme qui ne pourra pas fonctionner .

On pourrait enfin, s'il y avait nécessité absolue de présenter à la Porte une contre-proposition, d'y faire figurer, en plus de l'égalité des sièges et des fonctions publiques des musulmans et des non-musulmans, quelques unes des principales mesures des réformes, telles que: le service régional militaire, l'usage des langues locales, la suppression des Hamidiés, la perception d'une taxe additionnelle des Arméniens pour l'entretien de leurs écoles et la solution de la question agraire .

Le 1/14 novembre, 1913 .

Des Conseillers qui seront
adjoints aux inspecteurs-généraux.
(contre-proposition de la S. Porte)

Article I

A chaque inspecteur-général il sera adjoint pour un délai de dix ans, un conseiller étranger ayant des commissions spéciales .

La S. Porte s'adressera aux Grandes Puissances pour leur demander de lui recommander ce conseiller .

Article II

Le conseiller a pour attributions de seconder l'inspecteur-général dans les inspections et réformes générales de la compétence de l'inspecteur-général . Il est l'autorité immédiate des inspecteurs en chef des sections administratives de la circonscription inspectoriale et préside la commission d'inspection et de réformes composée par ces inspecteurs .

Article III

Le conseiller examine les rapports d'inspection dressés par ces inspecteurs et les transmet à l'inspecteur-général soit directement, soit après en avoir fait discuter par la commission d'inspection les parties qu'il jugerait nécessaires d'y référer . Le

conseiller ajoutera son avis personnel sur les questions faisant l'objet de ces rapports .

Article IV

L'inspecteur-général mettra en application les décisions de la-dite commission ou les rapports d'inspection qui lui seront directement transmis par le conseiller, en tant que leur objet serait de sa compétence. Il s'en référera aux départements intéressés pour les questions nécessitant des instructions .

Article V

En cas de divergence de vue entre l'inspecteur-général et le conseiller sur les questions se rapportant aux inspections et aux rapports, la question en litige sera soumise au Grand-Vézirat qui lui donnera la suite qu'elle comporte. L'inspecteur-général ne prendra pas de disposition administrative sans accord préalable avec le conseiller. En cas de divergence entre l'inspecteur-général et le conseiller, si dans un délai d'un mois le différend n'est pas tranché , c'est l'avis du conseiller qui prévaudra (°).

Le 2/15 novembre

(° Les lignes soulignées appartiennent au Grand Vézir .

Notice confidentielle

Nous attirons la bienveillante attention de
S. E. Monsieur l'Ambassadeur sur les points suivants :

1.- Nous n'avons pas cru devoir maintenir dans l'artic

clause de dix ans. L'arrangement que les circonstances nous imposent est suffisamment faible. Ce serait lui enlever toute valeur morale que de lui attribuer dès le début un caractère précaire .

2.- Nous avons tâché, sous la forme que nous avons adoptée, de donner aux conseillers quelques pouvoirs effectifs (art. 6, 7, 8, 9), nous tenons ces dispositions pour essentielles .

3.- Nous nous demandons s'il n'est pas possible que l'un des Inspecteurs soit Arménien .

4.- Y aura-t-il une seule Assemblée générale dans chaque secteur ou plusieurs ? la question reste imprécise. Une seule Assemblée nous serait avantageuse si l'annexion du vilayet de Trébizonde au secteur du nord n'aurait pas créé dans ce secteur un danger pour notre existence nationale, en dépit de l'égalité en nombre des membres musulmans et non-musulmans; cette égalité pouvant présenter le caractère d'une injustice frappante et être tôt ou tard supprimée .

Le 16/19 novembre, 1913

Projet rectifié
par le Patriarcat sur les bases des
deux projets russes et sur la demande expresse de
l'Ambassade de Russie

(présenté à cette Ambassade le 6/19 novembre 1913)

I

Art. 1 La S. Porte a décidé de s'adresser aux
Puissances pour leur demander de lui
recommander deux Conseillers européens qui devront
assister les inspecteurs-généraux que le gouvern_ement
Impérial Ottoman a placés à la tête des deux
secteurs de l'Anatolie Orientale: a) Erzeroum, Tré_ bizonde,
Sivas, et b) Van, Bitlis, Kharpout, Diar_ békir.

La S. Porte déclare vouloir conclure avec
chacun de ces Conseillers un contrat de dix ans et
manifeste en même temps de sa résolution de s'adres_ser
au concours des Puissances toutes les fois où
ces contrats auraient pris fin .

II

Art. 2 Toutes les mesures ordonnées d'un commun ac_cord
par l'inspecteur-général et le conseil_ ler dans les questions
administratives, financières ou judiciaires sont définitives
et devront être exé_cutées par les autorités civiles et militaires
de qui dépend leur exécution .

Art. 3 Les inspecteurs-généraux et les conseillers
auront le droit de destituer conjointement

tous les fonctionnaires et les juges de leur secteur y compris les valis et les inspecteurs-en-chef. Ils auront également le droit de nommer conjointement tous les fonctionnaires et les juges dont la nomination n'a pas besoin d'un Iradé Impérial .

Pour les fonctionnaires et les juges dont la nomination exige la sanction souveraine, ils auront le droit de présenter leur choix à l'approbation de Sa M. le Sultan .

Art. 4 Les instructions déterminant les attributions des inspecteurs-généraux seront établies après entente avec les Ambassades et conformément aux dispositions du présent Statut .

III

Art. 5 Le Conseiller est l'autorité immédiate de laquelle dépend le service d'inspection du secteur. Il préside la commission d'inspection formée par les inspecteurs en chef toutes les fois qu'il juge à propos de les convoquer.

Art. 6 Le Conseiller vérifiera soit en personne, soit par les inspecteurs placés sous ses ordres la situation des vilayets de son secteur, de même qu'il vérifiera tous les incidents et les questions administratives, financières et judiciaires d'ordre général ou de caractère particulier ou privé qui pourraient surgir. Le Conseiller examinera les rapports dressés par les inspecteurs et les transmettra à l'inspecteur-général soit directement, soit

après avoir fait discuter par la commission les parties qu'il jugerait nécessaires d'y référer . Le Conseiller ajoutera toujours son avis personnel sur les questions faisant l'objet de ces rapports. Cet avis constituera une décision en dernier res_ sort.

Art. 7 L'inspecteur-général ordonnera immédiate_ ment l'exécution de la décision prise par le conseiller. Si dans un délai convenable, suivant le degré d'urgence et la nature de l'affaire, l'ins_ pecteur-général n'aura pas mis en exécutions les décisions prises par le conseiller, celui-ci aura lui-même le droit d'en ordonner l'exécution. La non-exécution de la décision du conseiller réité_ rée pour la deuxième fois sera un motif de destitu_ tion pour le fonctionnaire qui en aura négligé l'exé_ cution .

Art. 8 L'inspecteur-général ne prendra aucune me_ sure d'ordre général, administratif, financier ou judiciaire sans accord préalable avec le conseiller. En cas de divergence entre l'inspecteur-général et le conseiller, la question en litige sera soumise au Grand-Vézirat qui lui donnera la suite qu'elle compor_ te, après entente avec les Ambassades . Si le diffé_ rend n'est pas tranché par le Grand-Vézirat dans un délai d'un mois, l'avis du conseiller sera considéré comme approuvé par le Grand-Vézirat .

Art. 9 En ce qui concerne les décisions prises par le conseiller relativement à des questions d'ordre privé ou de caractère particulier et en général les mesures de destitution et de nomination des fonctionnaires et des juges, si le conseiller persiste après l'opinion contraire ou les observations exprimées par l'inspecteur-général, ses décisions seront mises immédiatement en exécution sans qu'il y ait lieu de la soumettre au Grand-Vézirat .

IV

Art. 10 Les membres élus par les Assemblées générales et les conseils administratifs seront moitié musulmans et moitié non-musulmans .

Ce même principe d'égalité sera appliqué pour la répartition de toutes les fonctions publiques dans les deux secteurs .

Art. 11 La compétence législative et budgétaire des Assemblées générales sera étendue dans la mesure prévue par les articles 82-93 du projet élaboré en 1880 par la commission européenne .

Art. 12 Les recrues domiciliées dans chaque secteur feront en temps de paix leur service militaire. Les régiments Hamidiés seront licenciés .

Art. 13 Les lois, décrets et avis officiels seront publiés dans chaque secteur dans les langues

locales. Chaque particulier aura le droit devant les tribunaux et devant l'administration de faire usage de sa langue. Les jugements des tribunaux seront libellés en turc et accompagnés, si possible, d'une traduction dans la langue des parties .

Art. 14 Chaque nation a le droit de créer des taxes spéciales pour pourvoir aux besoins de ses écoles. La perception aura lieu sous forme de centimes additionnels .

Art. 15 Le conseiller sera chargé de trancher les conflits agraires et de restituer aux Arméniens les terres dont ils ont été dépossédés .

Le ⁷1/19 novembre, 1913

Contre-proposition

R u s s e

(présentée au Grand-Vézirat le 9 novembre)

(1 9 1 3)

(préparée sur les bases de notre Projet rectifié
du 6/19 novembre, 1913.)

I

La S. Porte a décidé de s'adresser aux Puissances pour leur demander de lui recommander deux conseillers qui seront adjoints aux deux inspecteurs-généraux que le gouvernement Impérial Ottoman a placés à la tête des deux secteurs de l'Anatolie Orientale: a) Erzeroum, Tré_bizonde, Sivas, et b) Van, Bitlis, Kharpout, Diarbékir.

La S. Porte déclare vouloir conclure avec ces conseillers des contrats et manifeste en même temps de sa résolution d'avoir recours dans l'espace de dix ans à la recommandation des Puissances toutes les fois où ces contrats auraient pris fin .

II

Toutes les mesures ordonnées d'un commun accord par l'inspecteur-général et le conseiller dans les questions administratives, financières et judiciaires sont définitives et devront être exécutées par les autorités civiles et militaires de qui dépend leur exécution .

III

Les inspecteurs-généraux exercent le droit de révoquer tous les fonctionnaires de leur secteur ,

droit qui leur a été accordé par les instructions annexées à la note circulaire de la S. Porte en date du 1er juillet, 1913, conjointement avec les conseillers .

Ils auront également le droit de nommer conjointement tous les fonctionnaires et juges dont la nomination n'a pas besoin d'un Iradé Impérial. Quant aux fonctionnaires et juges dont la nomination exige la sanction souveraine, ils auront le droit de présenter leurs candidats à l'approbation de Sa Majesté le Sultan .

IV

Les "Instructions relatives aux devoirs et attributions des inspecteurs-généraux" annexé à la Note circulaire de la S. Porte du 1er juillet, 1913, sub N°34233/75, seront revues et mises en concordance avec les intentions de la S. Porte exprimées dans la présente note .

V

Le conseiller est l'autorité immédiate de laquelle dépend le service d'inspection du secteur. Il préside la commission d'inspection formée par les inspecteurs en chef toutes les fois qu'il juge à propos de les convoquer .

VI

Le conseiller vérifiera soit en présence, soit par les inspecteurs placés sous ses ordres la situa_

tion des vilayets de son secteur, de même qu'il vérifiera tous les incidents et les questions administratives, financières ou judiciaires d'ordre général ou de caractère particulier ou privé qui pourraient surgir. Le conseiller examinera les rapports dressés par les inspecteurs et les transmettra à l'inspecteur-général soit directement, soit après avoir fait discuter par la commission d'inspection les parties qu'il jugerait nécessaire d'y référer. Le conseiller ajoutera toujours son avis personnel sur les questions faisant l'objet de ces rapports .

VII

L'inspecteur-général mettra en exécution les rapports d'inspection et les décisions de la commission approuvées par le conseiller et soumis par lui.

VIII

L'inspecteur-général ne prendra aucune mesure d'ordre administratif, financier ou judiciaire sans accord préalable avec le conseiller. En cas de divergence entre l'inspecteur-général et le conseiller, la question en litige sera soumise au Grand-Vézirat qui lui donnera la suite qu'elle comporte (après entente avec les Ambassades). Si le différend n'est pas tranché dans le délai d'un mois, c'est l'avis du conseiller qui prévaudra .

IX

En ce qui concerne les décisions prises par le conseiller relativement aux questions 1) touchant l'application des lois ou 2) n'ayant pas un caractère général ou 3) présentant un caractère d'urgence, elles seront exécutées sans délai et sans recours au Grand-Vézirat .

X

Les membres élus aux Assemblées générales et aux conseils administratifs seront par moitié musulmans et non-musulmans.

Ce même principe d'égalité sera appliqué pour la répartition de toutes les fonctions publiques dans les deux secteurs .

XI

La compétence législative et budgétaire des Assemblées Générales sera étendue dans la mesure prévue par le projet de loi de 1880 .

XII

Les recrues domiciliées dans chaque secteur y feront, en temps de paix, leur service militaire .
les régiments Hamidiés seront licenciés .

XIII

Les lois, décrets et avis officiels seront

publiés dans chaque secteur dans les langues locales .
Chaque particulier aura le droit devant les tribunaux
et devant l'administration de faire usage de sa langue.
Les jugements des tribunaux seront libellés en turc et
accompagnés, si possible, d'une traduction dans la
langue des parties .

XIV

Chaque nation a le droit de créer des taxes spé_
ciales pour pourvoir aux besoins de ses écoles. La
perception aura lieu sous forme de centimes addition_
nels .

XV

Le conseiller présidera la commission qui sera
chargée de trancher les conflits agraires et de resti_
tuer aux Arméniens les terres dont ils ont été dépos_
sédés .

XVI

La justice sera réorganisée .

Le 9 novembre, 1913 |

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐ 1914 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 26 ի (իբր շաբաթ) = 8 Վերք, 1914

Թարգմանուած պաշտօնական /Ֆրանսերէն/ բնագրէն

Երկու օտար ընդհանուր քննիչներ պիտի դրուին Արեւելեացի Անտոլուի երկու շրջանակներուն գլուխը, Պ. Ա.այն շրջանակին համար որ կը պարունակէ էրզրումի. Տրապիզոնի եւ Սըվազի նահանգները, եւ Պ. Բ.այն շրջանակին համար, որ բաղկացած է Վանի, Պիթլիսի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիի նահանգներէն:

Ընդհանուր քննիչները քոնզուլի գործ պիտի դնեն իրենց շրջանակի վարչութեան, դատական իշխանութեան, ոստիկանութեան եւ ժանտարմըրիին վրայ:

Այն պարագային երբ հանրային ապահովութեան պահպանման ծառայող ուժերը անբաւական ըլլան, ընդհանուր քննիչին պահանջումով զինուորական ուժեր պիտի դրուին իր տրամադրութեան տակ՝ գործադրելու համար իր իրաւասութեան սահմաններուն մէջ գտնուող միջոցները:

Ընդհանուր քննիչները պարագային համեմատ պաշտօնանկ կ'ընեն այն բոլոր պաշտօնեաները որոնց անբաւականութիւնը կամ յոռի ընթացքը հաստատած են, դատարանի յանձնելով անոնք որ օրէնքով պատիժի արժանի ընթացքի մը մէջ կը գտնուին. պաշտօնանկ եղած ստորադաս պաշտօնեաներուն տեղ կը նշանակեն ուրիշներ որոնք պէտք է լրացնեն օրէնքներով եւ կանոնադիրներով որոշուած ընդունելութեան եւ կարողութեան պայմանները, : Անոնք իրաւունք ունին Վ. Սուլթանին կառավարութեան անուանման ներկայացնելու բարձր պաշտօնեաները: Կատարուած բոլոր պաշտօնանկութիւններուն մասին անմիջապէս հեռագրով տեղեկութիւն պիտի տան պատկանեալ նախարարութիւններուն՝ համառօտ պատճառաբանութիւններով, ուրկէ ետք մինչեւ ութը օր այդ պաշտօնեաներուն տոսիէն եւ պատճառաբանեալ մանրամասն տեղեկագիր մըն ալ պէտք դրկեն:

Ծախնրակշիռ պարագաներու մէջ, որոնք ստիպողական կարգադրութիւններ կը պահանջեն, ընդհանուր քննիչները իրաւունք պիտի ունենան անմիջապէս կախակայելու դատական այն պաշտօնեաները որոնք պաշտօնանկ չեն կրնար ըլլալ ըստ օրինի, պայմանով որ իրողութիւնը անմիջապէս հաղորդեն դատական պաշտօնատան:

Եթէ տեսնուի որ կուսակալները այնպիսի ընթացքներու մէջ կը գտնուին, որոնք խիստ միջոցներու գործադրութիւնը կը պահանջեն ստիպողաբար, Ընդհանուր Քննիչները խնդիրը հեռագրով պիտի հաղորդեն ներքին գործերու նախարարութեան, որ իսկոյն պիտի ներկայացնէ նախարարական խորհուրդին եւ այս վերջիին ալ իր կարգին որոշում պիտի տայ Ընդհանուր Քննիչի հեռագրին ստացուելէն ետք առ առաւելն մինչեւ չորս օր:

Հողային վէճերը պիտի լուծուին ընդհանուր քննիչներուն ուղղակի հսկողութեան տակ:

Ընդհանուր քննիչներու պարտականութեանց եւ իրաւասութեանց մասին աւելի մանրամասն հրահանգներ պիտի պատրաստուին անոնց անուանումէն ետք ու անոնց աջակցութեամբ:

Այն պարագային երբ, տասը տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ, ընդհանուր քննիչի պաշտօնները թափուր մնան, Բ. Դուռը նոր ընդհանուր քննիչներու ընտրութեան համար յոյս կը դնէ մեծ տէրութեանց բարեացակամ աջակցութեան վրայ (ELLE compte sur...):

Օրէնքները, հրամանագիրները եւ պաշտօնական ազդերը իւրաքանչիւր շրջանի մէջ պիտի հրատարակուին տեղական լեզուներով: Դատարանի եւ վարչութեան ղիմող կողմերը իրաւունք պիտի ունենան իրենց լեզուն գործածելու, երբ ընդհանուր քննիչը այդ բանը չի/ հնարաւոր գտնէ: Դատարաններու վճիռները պիտի խմբագրուին թուրքերէնով, եւ եթէ կարելի ըլլայ, անոնց պիտի կցուի երկու կողմերուն լեզուով թփրգմանութիւն մը:

Իւրաքանչիւր նահանգի կրթական պիւտձէին մէջ իւրաքանչիւր տարի/ուր/ սուր/ բաժինը պիտի որոշուի կրթական տուրքին մէջ անոր մասնակցութեան համեմատութեամբ: Կայսերական կառավարութիւնը ոչ մէկ արգելք պիտի յարուցանէ, եթէ հասարակութեանց մէջ կրօնակիցները/ նպաստեն իրենց ղարոցներուն պահպանման:

Ամէն Օսմանցի խաղաղութեան եւ անդորրութեան ատեն իր զինուորական ծառայութիւնը պիտի կատարէ այն զինուորական քննչութեան շրջանակին մէջ ուր կը բնակի: Սակայն կայսերական կառավարութիւնը մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն Եմէնի, Ասիրի եւ Նեճալի նման հեռուոր վայրերը պիտի ղրկէ ցամաքային զինուորական ուժեր, զորս պիտի առնէ օսմանեան կայսրութեան բոլոր մասերէն՝ անոնց բնակչութեան թիւին համեմատութեամբ, ասկէ զատ ծովային բանակին համար զէնքի տակ պիտի կանչէ ամբողջ կայսրութեան մէջէն առնուած նորակոչերէ:

"Համիտիէ" գունդերը պիտի վերածուի ն պահեստի հեծելազօրքի: Անոնց զէնքերը պիտի պահուին զինուորական մթերանոցներուն մէջ եւ զօրաշարժի կամ ռազմափորձի ատեն միայն պիտի բաժնուին անոնց: Այդ գունդերը պիտի գտնուին իրենց պատկանած շրջանակին զօրաբանակի հրամանատարներու հրամանին տակ: Իսլաղութեան ատեն գունդերուն, վաշտերուն եւ գումարտակներուն հրամանատարները պիտի առնուին օսմանեան կայսերական գործօն բանակի սպաներէն: Այդ գունդերուն զինուորները մէկ տարի զինուորական ծառայութեան ենթակայ պիտի ըլլան: Հոն ընդունուելու համար պէտք է իրենց հայթայթեն իրենց ձիերը՝ անոնց բոլոր կամածներով միասին: Այս գունդերուն մէջ պիտի կարենայ մտնել առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան նոյն զինուորական շրջանակէն ամէն մարդ որ կը համակերպի այդ պահանջներուն: Երբ զօրաշարժի կամ ռազմափորձի համար հաւաքուին, այս զինուորները ենթակայ պիտի ըլլան կանոնաւոր զօրքին համար գործադրուող կարգապահական նոյն կանոններուն:

Նահանգային ընդհանուր ժողովներու իրաւասութիւնը ձեռնարկուած է 19 Մարտ 1929 (1919) օրէնքին սկզբունքներուն համաձայն:

111111

Վերջնական մարդահամար մը , որուն պիտի ձեռնարկուի ընդհանուր քննիչներու հսկողութեան տակ՝ հնար եղածին չափ շուտով եւ, եթէ կարելի ըլլայ, մէկ տարին չանցնելու պայմանով, պիտի ձեռնարկուի զանազան կրօններու, ազգութեանց եւ լեզուներու ձիշղ համեմատութիւնը երկու շրջանակներուն մէջ: Մինչեւ այն

ատեն Վանի եւ Պիթլիսի նահանգային ընդհանուր ժողովներուն /Մէջլիսը ումումի/
 եւ էնձիիՄէներուն ընտրովի անդամներուն կէսը իսլամ եւ կէսը ոչ իսլամ պիտի
 ըլլայ. երգրումի նահանգին մէջ, եթէ վերջնական մարդահամարը կատարուած չըլ-
 լայ մինչեւ մէկ տարի, նահանգային ընդհանուր ժողովի անդամները նոյնպէս հա-
 ւասարութեան հիման վրայ պիտի ընտրուին, ինչպէս վերոյիշեալ երկու նահանգնե-
 րուն մէջ: Սըվազի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիի նահանգներուն մէջ, ընդհանուր
 ժողովներու անդամները այժմէն պիտի ընտրուին համեմատականութեան սկզբունքին
 վրայ: Ասոր համար, մինչեւ վերջնական մարդահամարը, իսլամ ընտրողներու թիւը
 պիտի որոշուի համաձայն վերջին ընտրութեանց հիմ ծառայող ցուցակներուն, իսկ
 ոչ իսլամներու թիւը պիտի որոշուի իրենց հասարակութիւններուն կողմէ ներկա-
 յացուելիք ցանկերուն համաձայն: Եթէ սակայն, նիւթական դժուարութիւններ ըն-
 տրական այս առժամեայ դրութեան գործադրութիւնը անհնար դարձնեն, ընդհանուր
 քննիչները իրաւունք պիտի ունենան Սըվազի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիի երեք
 նահանգներուն ընդհանուր ժողովներու աթուներուն բաշխման համար ուրիշ համե-
 մատութիւն մը առաջարկելու, որ աւելի ճամապատասխան ըլլայ նոյն նահանգներու
 ներկայ պէտքերուն եւ պայմաններուն:

Այն բոլոր նահանգներուն մէջ ուր ընդհանուր ժողովներ պիտի ընտրուին
 համեմատութեան սկզբունքին հիման վրայ, փոքրամասնութեանը ներկայացուցիչ
 պիտի ունենայ նահանգային խորհուրդներուն մէջ / էնձիիՄէն/:

Վարչային խորհուրդներու /ՄէջլիՍԸ ԻՏԱՐԷ/ ընտրովի անդամները ըստ
 առաջնոյն կէս առ կէս իսլամ եւ ոչ իսլամ պիտի ըլլան:

Եթէ ընդհանուր քննիչները անպատեհութիւն չտեսնեն, իսլամներու եւ
 ոչ իսլամներու միջեւ հաւասարութեան սկզբունքը պիտ գործադրուի երկու շրջա-
 նակներու ոստիկանութեաթ եւ ժանտարմըրիի զինուորագրման մէջ, քանի թափուր
 պաշտօններ մնան:

Հաւասարութեան նոյն սկզբունքը կարելի եղածին չափ պիտի գործադրուի
 նաեւ երկու շրջանակներուն մէջ հանրային միւս բոլոր պաշտօններուն բաշխման
 ատեն:

INSTRUCTIONS RELATIVES AUX ATTRIBUTIONS
ET A LA COMPETENCE DES INSPECTEURS GENERAUX

Art. I. Les Inspecteurs généraux établiront leur siège dans la ville de leur secteur respectif qu'ils jugeront répondre le mieux au besoin du service.

Ils fixeront eux-mêmes l'époque et le mode d'exécution d'inspections et tournées qu'ils auront à faire dans leur secteur soit personnellement soit par voie de délégué sous cette réserve que tous les mois ils devront adresser au ministère de l'intérieur qu'au ministère de la justice un rapport sur la situation dans leur secteur au point de vue de l'administration civile et celui de l'administration judiciaire.

Art. 2. Les inspecteurs généraux auront le contrôle de l'administration de la justice, de la police et de la gendarmerie de leur secteur.

Dans le cas où les forces de sûreté publique s'y trouveraient insuffisantes et sur la demande de l'inspecteur général, les forces militaires devront être mises à sa disposition pour l'exécution des mesures prises dans les limites de sa compétence. En cas de demande par les inspecteurs généraux, des employés télégraphistes seront détachés à leur résidence privée pour l'expédition de la correspondance officielle. Il sera élaboré à l'usage des inspecteurs généraux un mode spécial pour leur permettre de correspondre en chiffre avec le Grand Vézirat et les ministères de l'intérieur et de la justice. Des gendarmes et soldats seront également mis à leur disposition dans leur résidence privée.

Art. 3 Les Inspecteurs-Généraux veilleront à l'application dans leur secteur respectif des dispositions de la loi sur l'administration des vilayets et des communes et de tous autres lois et règlements de l'Empire visant les matières à l'administration, de la justice, de la police et de la gendarmerie .

Art. 4 Les Inspecteurs-Généraux soumettront à la S. Porte, après avoir pris l'avis des Gouverneurs-Généraux , des avant-projets de loi accompagnés d'exposé de motifs, pour demander la modification des dispositions des lois de l'Empire qui ne correspondraient pas au besoin réel de leur secteur. Ils établiront également des projets d'instruction susceptibles de faciliter l'application des-dites lois dans leur secteur respectif .

Ces projets d'instruction devront être soumis à l'approbation du Département qu'ils intéressent .

Art. 5 Les Inspecteurs-Généraux désigneront des localités nécessitant l'établissement d'une organisation administrative civile en conformité avec l'article 3 de la loi sur l'administration des vilayets et après avoir pris l'avis à ce sujet des Gouverneurs-Généraux et les Commandants des Corps d'Armée, ils prépareront les avant-projets des lois y relatifs. Ils détermineront le point d'attache des villages et des communes prétendant relever des deux vilayets. Ils feront connaître au Ministère de l'Intérieur leur avis sur les décisions qui conformément aux dispositions de l'article susdit, seraient prises par les Conseils Généraux des vilayets au sujet du changement des chefs-lieux des Sandjaks et des Cazas, de la modification et de la rectification des limites de ces Sandjaks et

et Cazas, ainsi qu'au sujet des changements qu'il y aurait lieu d'apporter à leur répartition administrative .

Art. 6 En conformité de l'article 4 de la loi sur les vilayets, les Inspecteurs-Généraux élaboreront et soumettront au Ministère de l'Intérieur des projets de règlements spéciaux sur l'administration et l'installation des tribus nomades se trouvant dans leur secteur en tenant compte de leurs us et coutumes, de leurs besoins sociaux et des exigences locales .

De concert avec les Valis ils arrêteront les mesures nécessaires pour prévenir toute déprédation de leur part dans les régions habitées jusqu'à ce que ces tribus soient installées et accoutumées aux travaux agricoles et industriels .

Art. 7 Il incombe, entre autres devoirs, aux Inspecteurs-Généraux de consolider la bonne harmonie entre les divers éléments ethniques de leur secteur, de dissiper, s'il en existe, les malentendus qui les séparent, d'assurer l'égalité des droits de tous et de faire respecter d'une façon générale la liberté et les droits de chacun . Dans cet ordre d'idées, les Inspecteurs-Généraux auront notamment à exercer une surveillance directe sur le règlement des conflits en matière de possession de terres qui en certaines localités divisent les éléments divers de la population.

Art. 8 Il sera de la compétence et du devoir des Inspecteurs-Généraux de veiller à ce qu'il soit procédé sous leur surveillance et dans le plus bref délai possible à un recensement définitif établissant la proportion exacte des différentes religions,

nationalités et langues dans leur secteur respectif .

Les Ins.-Généraux veilleront à l'application dans leur secteur respectif des dispositions suivantes arrêtées par le gouvernement Impérial :

Les membres élus aux Conseils Généraux (Medjlissi-Oumoumi) et aux Comités (Endjumen) des vilayets de Van et Bitlis seront par moitié musulmans et non-musulmans . Dans le vilayet d'Erzeroum , si le recensement définitif n'est pas effectué dans un délai d'un an, les membres des Conseils Généraux seront de même élus sur la base de moitié comme dans les deux vilayets susnommés. Dans les vilayets de Sivas, Kharpout et Diarbékir les membres des Conseils Généraux seront dès à présent élus sur la base du principe de la proportionnalité. A cet effet, jusqu'au recensement définitif, le nombre des électeurs musulmans restera déterminé d'après les listes ayant servi de bases aux dernières élections et le nombre des non-musulmans sera fixé d'après les listes qui seront présentées par leurs communautés. Si cependant des difficultés matérielles rendaient ce système électoral provisoire impraticable, les Ins.-Généraux auront le droit de proposer pour la répartition des sièges aux Conseils Généraux des trois vilayets de Sivas, Kharpout et Diarbékir, une autre proportion plus conforme aux besoins et aux conditions actuelles des-dits vilayets.

Dans tous les vilayets où les Conseils Généraux seront élus sur la base du principe de la proportionnalité, la minorité sera représentée dans les Comités (Endjumen) .

Les membres élus aux Conseils Administratifs seront comme par le passé par moitié musulmans et non-musulmans.

A moins que les Ins.-Généraux n'y voient d'inconvénient, le principe de l'égalité entre musulman et non-musulman sera appliqué pour le recrutement de la police et de la gendarmerie dans les deux secteurs, à mesure que les postes deviendraient vacants .

Le même principe de l'égalité sera appliqué autant que possible pour la répartition de toutes les autres fonctions publiques dans les deux secteurs .

Art. 9 Les Ins.-Généraux contrôlent directement ou indirectement le mode d'accomplissement du service de tous les fonctionnaires, vérifient leur degré de capacité et de diligence .

Ils feront dresser des états de service de tous les fonctionnaires .

Art. 10 Les Ins.-Généraux révoquent selon le cas tous les fonctionnaires dont ils auront constaté l'insuffisance ou la mauvaise conduite en déférant à la justice ceux qui se seraient rendus coupables d'un acte puni par les lois, ils remplacent les fonctionnaires subalternes révoqués par de nouveaux titulaires remplissant les conditions d'admission et capacité prévues par les lois et les règlements.

Ils auront le droit de présenter à la nomination du gouvernement de Sa Majesté le Sultan les fonctionnaires supérieurs. De toutes les mesures de révocation prises ils préviennent immédiatement les ministères compétents par des dépêches télégraphiques brièvement motivées, suivies dans la huitaine du dossier de ces fonctionnaires et d'un exposé des motifs détaillé.

Les fonctionnaires supérieurs sont :

Les décisions relatives aux fonctionnaires relevant directement des Valis seront communiquées à ces derniers .

Art. 11 Dans les cas où il serait constaté des actes commis par les Valis nécessitant l'emploi des mesures de rigueur urgentes, les Ins.-Généraux soumettront par télégraphe le cas au Ministère de l'Intérieur qui en saisira immédiatement le Conseil des Ministres lequel statuera, dans un délai maximum de 4 jours après la réception du télégramme de l'Ins.-Général .

Art. 12 Les inspecteurs civils, judiciaires de la gendarmerie, des travaux publics et de l'agriculture relèvent directement de leurs Départements respectifs, mais sont placés au même titre que les fonctionnaires de vilayet sous la surveillance des Ins.-Généraux et, dans les cas jugés urgents, par les Ins.-Généraux, sont tenus d'exécuter les communications qui leur seraient adressées par ces derniers. Ces inspecteurs soumettent en même temps à l'Ins.-Général la copie de leur rapport sur les inspections qu'ils feront en conformité de leurs instructions et l'original de ce rapport au Département dont ils relèvent .

Les rapports d'inspection et d'enquête sur le mode d'accomplissement de leurs devoirs par les fonctionnaires, qu'elles soient faites sur l'ordre des Ministres ou de l'Ins.-Général, seront également soumis en même temps en copie à l'Ins.-Général et en original aux ministères respectifs .

Art. 13 Les inspecteurs des finances relèvent directement du Ministère des Finances. Ils enverront au dit Ministère les rapports d'inspection qu'ils auront à effectuer

en conformité du règlement spécial et en remettront une copie à l'Ins.-Général . Dans le cas où ce dernier jugera urgent de provoquer une inspection sur un cas spécial et le notifiera à l'inspecteur-en-chef se trouvant au siège de l'Inspection Générale, l'Inspecteur-en-chef est tenu de faire l'inspection voulue soit personnellement, soit par les soins d'un autre inspecteur et d'en présenter le rapport à l'Ins.-Général .

Le Ministère des Finances sera également avisé de pareilles inspections .

Art. 14 Dans le cas où un fonctionnaire judiciaire qui se serait rendu coupable d'une action passible de jugement ou de révocation appartient à la catégorie des juges inamovibles, l'Ins.-Général en réfère au Ministère de la Justice pour le traduire en justice .

La suite ministérielle qui doit être donnée ne tardera pas au-delà d'une semaine. Si le-dit fonctionnaire n'est pas un juge, sa révocation et son remplacement seront demandés par l'Ins.-Général soit au Ministère de la Justice, soit au Procureur Général près la Cour d'Appel, selon le degré d'importance du poste .

Dans les cas graves nécessitant des mesures urgentes, les Ins.-Généraux jouiront d'un droit de suspension immédiate à l'égard des fonctionnaires même inamovibles de l'ordre judiciaire, à la condition d'en déférer immédiatement les cas au Département de la Justice .

Art. 15 Un des plus importants devoirs des Ins.-Généraux consistera à veiller à ce que les débats judiciaires restent à l'abri de toute pression extérieure et soient

jugés avec la plus grande impartialité et liberté et que les juges ne soient influencés en aucune façon .

Art. 16 Les fonctionnaires de l'ordre judiciaires seront obligés de se conformer aux communications des Ins.-Généraux visant les réformes à introduire dans la partie administrative et les travaux du greffe des affaires judiciaires afin d'en assurer le cours régulier .

Dans cet ordre d'idées, les Ins.-Généraux veilleront à l'application dans leurs secteurs respectifs des dispositions suivantes arrêtées par le gouvernement Impérial : les lois, décrets et avis officiels seront publiés dans chaque secteur dans les langues locales; chaque partie aura le droit devant les tribunaux et devant l'administration de faire usage lorsque l'Ins.-Général le jugera possible; les jugements des tribunaux seront libellés en turc et accompagnés si possible d'une traduction dans la langue des parties .

Art. 17 L'organisation et la réorganisation de la police et de la gendarmerie s'effectueront dans chaque secteur sous la direction et au vu de l'Ins.-Général. Les modifications qui seraient jugées nécessaires à l'organisation de la police et de la gendarmerie seront, le Vali entendu, signalées par l'Ins.-Général et introduites par l'autorité centrale .

Art. 18 1) La haute surveillance de toutes les institutions de l'instruction publique appartient aux Ins.-Généraux .

2) A I (II) de l'accord .

Art. 19 Les Ins.-Généraux vérifient dans tous leurs détails les crédits affectés dans le budget de l'Etat aux services publics du vilayet et après en avoir référé aux Valis, signaleront ceux qu'ils trouveraient supérieurs et inférieurs aux besoins réels en vue tant de prévenir ainsi les dépenses inutiles que de provoquer en cas de besoin une augmentation de crédit.

Art. 20 Les Ins.-Généraux étudieront les mesures propres à permettre de proposer à l'Autorité Centrale l'adoption d'un système de perception des dîmes qui tout en sauvegardant les intérêts du Trésor que ceux des contribuables, serait par son caractère simple et pratique, de nature à n'entraîner aucune perte de temps ni difficulté pour les cultivateurs.

Art. 21 Les Ins.-Généraux, après avoir étudié le mode de perception des impôts et du temettu et pris l'avis des Valis, pour les localités où ils le croiraient nécessaires, peuvent soumettre des proportions touchant le renouvellement du cadastre ou amélioration des réformes générales déjà engagées.

Art. 22 Les Ins.-Généraux feront étudier par le soin des techniciens spécialistes qui leur seront attachés, tous les moyens auxquels il y aurait utilité de recourir en vue d'entretenir et d'exploiter les mines et forêts de leur secteur au plus grand profit de l'Etat, d'améliorer le sol, d'assurer le progrès de l'agriculture, de diminuer les dépenses de rendement, de propager l'instruction publique, d'encourager l'industrie et le commerce, de faciliter les communications, en un mot ils feront examiner tout ce qui est de nature à contribuer au relèvement intellectuel et

économique des vilayets .

Dans cet ordre de choses ils veilleront à ce que les Valis procèdent aux réformes n'impliquant ni inscription de crédit au budget, ni promulgation de loi ou de décret Impérial. Quant aux mesures qui présupposent soit l'inscription de crédits spéciaux dans le budget général, soit une loi spéciale et une sanction Impériale, ils en référeront aux Départements compétents .

Art. 23 Pour l'accomplissement de ces fonctions il sera

attaché à la personne de chacun des Ins.-Généraux,

- Un secrétaire général chef de bureau et un nombre suffisant de rédacteurs, traducteurs, expéditionnaires et commis d'ordre.
- Un inspecteur pour les affaires civiles, de police et de gendarmerie.
- Un inspecteur pour les affaires judiciaires .
- Un inspecteur pour l'instruction publique .
- Un inspecteur spécialiste étranger ou ottoman pour les travaux publics .
- Un inspecteur spécialiste étranger ou ottoman pour l'agri_culture .
- Un officier d'ordonnance à choisir parmi les officiers de gendarmerie étrangers .
- Un secrétaire particulier étranger .
- Un drogman pour l'arménien .
- Un drogman pour le kurde .

Les fonctionnaires ci-dessus énumérés seront nommés sur la désignation ou avec l'adhésion des Ins.-Généraux et leurs attributions seront déterminées par un règlement spécial élaboré

avec le concours des Inspecteurs-Généraux .

Signé le 10/23 mai, 1914

ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՐ

Շ Ր Ջ Ա Բ Ե Ր Ա Կ Ա Ն

Հայաստանի երկու եւրոպացի ընդհանուր քննիչները Պ.Պ. ՀՕՖԾ եւ ՎէՍԹէնէնԿ քանի մը օրէն տեղէս կը մեկնին դէպի Հայաստան. անոնցմէ առաջինը նշանակուած է իբր հարաւային Շրջանակի քննիչ, այսինքն՝ Վան, Բաղէշ, Տիգրանակերտ եւ Խարբերդ նահանգներու կեդրոն ունենալով առ այժմ Բաղէշ. իսկ երկրորդը նշանակուած է իբր հիւսիսային Շրջանակի քննիչ, այսինքն՝ Տրապիզոն, Կարին եւ Սեբաստիա նահանգներու, որու կեդրոնը պիտի հաստատուի ի Կարին:

Կիմանանք թէ երկու ընդհանուր քննիչները տեղերնին հասնելէ անմիջապէս վերջ քննական պտոյտ մը պիտի կատարեն իրենց քննութեան յանձնուած նահանգներու մէջ:

Հայկական բարենորոգումներու այն ծրագրէն զատ որ ընդունուեցաւ Բ. Դրան եւ Պետութեանց կողմէ "Յունուար 26 Համաձայնագիր անունով", Բ. Դուռը վերջերս խմբագրած է նաեւ անոնց պաշտօնին վերաբերող հրահանգ մը, որ իրապէս պիտի բխէր Յունուար 26 ի Համաձայնագրէն, մինչդեռ իր էութեան մէջ կը հակասէ անոր, սակայն յիշեալ հրահանգը միջազգային արժէք մը չի ներկայացներ եւ չպիտի կարենայ նսեմացնել հայկական բարենորոգումներուն արժէքը: Բնական է ուրեմն որ ազգային իրաւունքներու պաշտպանութեան մէջ այսութեան մենք պիտի ձանձնանք միմիայն Յունուար 26 ի Համաձայնագիրը եւ զայն ընդունինք իբր միակ հիմը եւ ուղեցոյցը ձեր ղիմումներուն եւ կատարելիք աշխատութիւններուն:

Երկու ընդհանուր քննիչներու իրենց պաշտօնատեղիներ մեկնելու առթիւ կարեւոր եւ անհրաժեշտ կը համարենք հետեւեալ կէտերը յանձնել ձեր լուրջ ուշադրութեանը.

Ա. Ընդունելու թիւն. Անշուշտ տեղական կառավարութեան միջոցով նախապէս տեղեկութիւն պիտի ունենաք Ընդհանուր Քննիչներու տեղդ ժամանման մասին: Պատշաճ վայելուչ ընդունելութիւն մը պատրաստել անոնց համար շատ անհրաժեշտ է, առանց

սակայն գրգռողի խրտչեցնող չափազանցութիւններու :

Անոնց տալիք ձեր առաջին այցելութեան ընթացքին միջոցին քննիչներու վրայ շատ լաւ տպաւորութիւն մը ձգած պիտի ըլլաք եթէ գլխաւորապէս ԲՖԿ/ԲԲԿԸ 202ափէք հետեւեալ տեսակէտները .

1. Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը եւ մասնաւորապէս հայ ազգը ցարդ զրկուած ըլլալով ապահովութենէ եւ ազատ զարգացումէ, բովանդակ իր յոյսը դրած է անոնց վրայ, իրենցմէ սպասելով երկրի խաղաղութիւնը եւ յառաջդիմութիւնը .

2. Այս ԿԻՔ յոյսերու մէջ Հայերուն կը միանան նաեւ երկրին միւս բոլոր խաղաղ տարրերը եւն .

3. Հայերը իրենց բոլոր ուժերը ի սպաս կը դնեն քննիչներու վերանորոգչական գործունէութեան :

Բ. ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ . Ընդհանուր երկու քննիչները Հայաստան կու գան Բլորանուէր եւ անկեղծօրէն երկիրը բարեկարգելու նպատակով : Անոնք լայն գիծերու մէջ ծանօթ են արդէն մեր վիճակին եւ կը յուսանք թէ օգտակար ըլլան, բայց անշուշտ այդ մեծապէս կախում պիտի ունենայ ձեր մշակելիք սիրալիր յարաբերութիւններէն, հայ ժողովուրդի ցոյց տուած խոհականութենէն, լրջութենէն եւ իր վիճակը անոնց առջեւ բանալու չչափազանցուած մեթոտիկ աշխատանքներէն, որով միայն կըրնաք շահիլ անոնց վստահութիւնը եւ յարգանքը :

Զեռք բերուած այս բարենորոգումները որքան ալ Հայոց տառապանքներու եւ ջանքերու արդիւնքը եղած ըլլայ, այսու ամենայնիւ պէտք է որ քուրտ ժողովուրդը կարծէ թէ այդ միայն Հայերուն յատուկ ըլլալով, ինքը զրկուած է անկէ, քուրտ երկրագործ խաղաղ տարրը եւս, եթէ ոչ նոյն չափով, բայց նոյնպէս զրկուած է քաղաքական եւ տնտեսական ազատ եւ բարւոք կեանքէ : Անհրաժեշտ է որ Բուրտերը մենէ չխրտչեցնենք եւ անկեղծ ու ջերմ վերաբերմութեամբ մը չէզոքացնենք անոնց մէջ սերմանուող որոմները եւ անոնց ուժը : Այնպիսի գործելակերպով միայն կրնանք գործնականացնել բարենորոգմանց անսայթաք գործադրութիւնը :

Գ. Կատարելիք Աշխատութիւնները.

1. Ընդհանուր քննիչները իրենց հետ պիտի բերեն անձնական դիւաններու միայն բարձր պաշտօնէութիւնը, կը կարծենք թէ երկրորդական միւս պաշտօնեանք, քարտուղարներ, թարգմաններ, երկրորդական քննիչներ եւ այլն օգնականներ, տեղւոյն վրայ պիտի որոշուին: Ուրեմն այժմէն դուք պատրաստ պիտի ունենաք ձեռնհաս լեզուագէտ եւ կարող երիտասարդներու ցանկ մը, ի հարկին ընդհանուր քննիչներուն տրամադրելու համար:

2. Մեր Փետրուար 12 շրջաբերականով արդէն յանձնարարած էինք պատրաստել պետական պաշտօն ստանձնելու յարմար եւ կարող անձերու ցուցակ մը: Կը յուսանք թէ ցարդ լրացուցած ըլլալով անոնք եւս պատեհ առթիւ կը յանձնէք ընդհանուր քննիչներուն:

3. Վարչական բոլոր ձիւղերու եւ դատարաններու մէջ հայերէն լեզուի գործածութիւնը ժամ առաջ ընդունել տալու մասին եւս յամառ ջանքեր գործ պիտի դրուին ձեր կողմէ: Մեր այս կարեւոր պահանջին գործնականացումը բոլորովին ապահովելու տեսակէտէն, անհրաժեշտ է ազատ տեղերու համար նշանակել տալ հայ պաշտօնեաներ եւ միւս կողմէ, քանի որ դժբախտաբար ազատ տեղեր գրեթէ ձգուած չեն, պատրաստել եւ ընդհանուր քննիչներուն յանձնել թեմիդ մահմետական, մեծ թէ փոքր այն պաշտօնեաներու ցուցակներ որոնք անարժան են իրենց պաշտօնին, անկարող, անբարոյական, քրիստոնեայ ատող եւ այլն, եւ անաւանդ անծանօթ են տեղական լեզուներուն: Հարկ չկայ ըսելու թէ ձեր գանգատները անոնց դէմ պիտի հիմնէք խստօրէն ստուգուած փաստերու վրայ, այս միջոցով միայն կարելի պիտի ըլլայ ազատել անարժան պաշտօնեաներ եւ փոխարինել տալ հայ պաշտօնեաներով:

4. Ձեր ամենակարեւոր պարտաւորութիւններէն մէկն է ամէն տեսակ դիւրութիւններ եւ հնարաւորութիւններ ստեղծելու Յունուար 26 ի համաձայնագրի գործադրութիւնը եւ աչալուրջ հսկելու անոր աստիճանաբար կիրարկման:

5. Առաջին պատեհ առթիւ մը անհրաժեշտ կը նկատենք որ ձեռնարկէք պատրաստելու եւ ընդհանուր քննիչներուն յանձնելու տեղական կառավարական վար-

չային, դատական, հանրային գործերու, ոստիկանական եւ այլն կազմի եւ անոր
 թերութիւններու մասին խնամով պատրաստուած տեղեկագիր մը ֆրանսերէն լեզուով
 եւ հիմնուած իրական փաստերու վրայ: Տեղեկագիրը կրնայ պարունակել նաեւ բա-
 րեփոխման առաջարկներ, բայց պէտք չէ երբեք մոռնալ որ ձեր բովանդակ գործու-
 նէութիւնը, պահանջները եւ առաջարկները պիտի բխին Յունուար 26 ի համաձայ-
 նագրէն: Առաջին տեղեկագրէն վերջ յարմար է միեւնոյն ծրագրով ամսական տե-
 ղեկագիրներ եւս բաժնել ընդհանուր քննիչներուն պարբերաբար եւ նոյն ծրագրով
 քննչական կեդրոնատեղիին մէջ գտնուող առաջնորդին միջոցով, որ ընդհանուր
 քննչական շրջանակէն հասնող բոլոր տեղեկագիրները ամփոփելով կը յանձնէ ըստ
 պատկանելւոյն:

6. Ձեր անմիջական ձեռնարկներէն մէկը ըլլալու է նաեւ Հայերու կէս առ
 կէսի մասնակցութիւնը ապահովել, բացի Տրապիզոնի եւ Սեբաստիոյ նահանգներէն,
 որոնց մէջ հնարաւորութիւն չունինք համեմատութիւնը ունենալու ոստիկան եւ
 ոստիկան զօրաց մէջ մասնակցութեան համար:

Կառավարութիւնը անցեալ տարի հրատարակած ժամանակաւոր օրէնքով մը
 խիստ սահմանափակումներ գծած է ժանտարմ գրուել ուզողներուն դէմ, 20 __26
 տարեկան եւ ամուսնացած կամ զաւկի տէր չեն ընդունուիր:

Այս օրէնքը իր ժամանակաւոր ըլլալու հանգամանքի՞ մէջ անմիջապէս սըր-
 բագրելի է, եթէ պէտք եղած ազդու ղիմումները կատարուին ձեր կողմէ թէ տե-
 ղական կառավարութեան եւ թէ մանաւանդ ոստիկան զօրաց ընդհանուր քննիչ Պո-
 ման Փաշաճի քով որ արդէն ձամբայ ելած է քննական պտոյտի համար: Առաջարկել
 որ զինուորացուներէ հարիւրին որոշ թիւ մը արտօնուի ժանտարմ ըլլալու եւ
 մեղմացուի ամուրի ըլլալու պայմանը: Այս խիստ կարեւոր ասպարէզին համար
 բոլոր հնարաւորութիւն ի գործ պէտք է հի/հ/ի/ ղնել ապահովելու Հայերու պատ-
 կառելի թիւ մը: Յիշեալ ուղղութեամբ բողոքելով հանդերձ, պիտի օգտուիք ժամա-
 նակաւ օրէնքի այն տրամադրութենէն, որու համաձայն զինուորութեան փարիքի
 մէջ մտած բայց դեռ քուէ չքաշած 20 տարեկան երիտասարդները կրնան ժանտարմ

գրեիլ փոխանակ զինուոր երթալու: Միւս կողմէ Պոման Փաշայի եւ ընդհանուր քննիչներու միջոցաւ միջնորդութիւն պէտք է յարուցանել զինուորութենէ փախածներու վերադարձի մասին, պայմանով որ անոնք ՄԵՂ/ՄԻՔԸ գոնէ մէկ մասը ոստիկան եւ ոստիկան զօրաց գունդերու մէջ կատարեն իրենց զինուորական պարտաւորութիւնները:

Այս խնդիրներու մասին մենք եւս կեդրոնի կառավարութեան քով պէտք եղած դիմումները պիտի ընենք:

7. Ընդհանուր քննիչներու սկզբնական կարեւոր ձեռնարկներէն մէկն է նաեւ հողային վէճերու լուծումը վարչական եղանակով:

Արդէն մեր Փետրուար 17 շրջաբերականով յանձնարարծ էինք ձեզ պատրաստել հողային գրաւումներու լիակատար ցուցակները իրենց բոլոր ձեւերով:

Լիայոյս ենք որ ճարդ պատրաստած ըլլալով իր ժամանակին պիտի ներկայացնէք ընդհանուր քննիչներուն, գործին ամբողջ տեւողութեան ընթացքին հսկելով անոր գործադրութեան:

8. Բնական է որ ընդհանուր քննիչները դեռ երկար ատեն հնարաւորութիւն չունենան բազմակողմանի եւ հիմնապէս ծանօթանալու երկրի պայմաններուն, ազգաբնակչութեան պահանջներուն եւ օրէնքներուն: Այս տեսակէտէն մեծապէս նպաստած պիտի ըլլաք անոնց եթէ շարունակաբար պէտք եղած նիւթերը մատակարարէք անոնց եւ դիւրութիւններ տաք ուսումնասիրելու չխնայելով փմէն տեսակ աջակցութիւն:

9. Երկրին ընդհանուր օրէնքները բարեփոխելու իրաւունքը տրուած է ընդհանուր քննիչներուն: Արդ, անհրաժեշտ է որ դուք յանձնաժողովի մը միջոցով ուսումնասիրէք եւ առաջարկութիւններ պատրաստէք հարկային վիճակը բարեկարգելու, երկրի տնտեսական կացութիւնը բարւոքելու, հաղորդակցութեան, երկրագործութեան դիւրութիւններ ստեղծելու եւայլն, եւայլն:

10. Զանազան պատճառներով նահանգային ժողովներու մէջ Հայերու բաւարար մասնակցութեան իրաւունքը չյարգուեցաւ:

Համաձայնագրի տրամադրութեանց համաձայն Վանի եւ Բաղէշի նահանգներու

Այսպէս կը պահանջէ մեր ազգային խոհականութիւնը:

Ձեր կատարելիք աշխատութեանց յիշ/ մասին տեղեակ պիտի պահէք մեզ
ինչպէս նաեւ ձեր պատրաստելիք նիւթերու եւ տեղեկագիրներու մէկ մէկ օրի-
նակները անհրաժեշտօրէն պէտք է ղրկել Պատրիարքարան:

Մնամ աղօթարար

Պատրիարք Հայոց Թոքրօքիոյ

Ջաւէն Արքեպ. Տէրեղիայեան:

եւ գալ օծանել զոմն թագաւոր Հայոց ընդդէմ իշխանութեան Պարսից։”

Այս նամակը թուական չունի. քայց հաւանօրէն գրուած է վերոյիշեալ Երեւանի ժողովէն, այն է 1664 Հոկտեմբերէն քիչ վերջ։ Նամակի ընդօրինակութիւնը եղած է ձեռամբ Եղիազար կաթողիկոսի հաւատարիմ եւ մտերիմ աշակերտ Սուքիաս վարդապետի եւ կը կրէ հետեւեալ վերնագիրը. “Կարկուտ Օնոփրիոսի խաբեքայ ձեռագիրն է, որ կրկին մոհրով կնքեալ կայ ի պահեստի”։

Կոնդակներու եւ նամակներու մեր հաւաքածոյին մէջ Եղիազար կաթողիկոսի քաղաքական որեւէ գործունէութեան հետքը չկայ եւ ոչ այս գետնի վրայ Հռոմի հետ համաձայնութեան մը գալու յիշատակութիւնը։

Տիգրան Սալաւանեանց իր ձեռ. Երուսաղէմի Պատմութեան մէջ թուղթի կտորի մը վրայ, ինձ անծանօթ աղբիւրէ մը, օրինակած է հետեւեալը. “Եւ Եղիազար կաթողիկոս ՀՔ...կամեցաւ ի Հռոմ երթալ վասն միաբանութեան եւ հնազանդութեան Փափին Հռոմայ. եկն իզմիր եօթն վարդապետօք, զոր անուանք չի վարդապետացն այս է. Մինաս վարդապետն, Սուքիաս վարդապետն, Նահապետ վարդապետն, որ եղել կաթողիկոս, Չորթան Խաչատուր վարդապետն, Քուրթ Սիմոն եպիսկոպոսն Հալպցի, Ովանէս եպիսկոպոսն եւ այլ փոքրաւորք երկոպասան։ Իզմիր Ապրօ Զէլէպու որդի Մաթուսաղայի ձեռամբ նաւ բռնեց, պատրաստութիւն ետես, զահիրէն եղիր...եւ յաջողակ հողմոյ կու սպասէր, յանկարծակի եկն էջմիածնայ Ագուլեցի Պետրոս վարդապետն երեք եպիսկոպոսօք, արգով մահսարով ձուղայեցւոց, բովանդակ Աձէ միստանու մեծամեծաց եւ փոքունց, աղերսանօք Եղիազար կաթողիկոսին հրաւիրեաց գնալ նստիլ ի Ս. էջմիածին պատրիարք վախճանեալ Յակոբ Կաթողիկոսին տեղ։” Եւ իզմիր ղրկուած Պարսկաստանցի վաճառականներ ալ շատ կ'աղաչեն, որուն վրայ Եղիազար ետ կը կենայ Հռոմ երթալու դիտաւորութենէն ու Պոլսոյ վրայով կ'ուղեւորի էջմիածնին։

Մինաս վարդապետ Ամթեցի, ետքէն Պատրիարք Երուսաղէմի, որ այս ձամբորդութեան մէջ ուղեկից եղած է Եղիազարի, այս պարագան, այսինքն Եղիազարի Հռոմ երթալու դիտաւորութիւնը, չի յիշատակեր իր օրագրութեան մէջ, ուր օրը օրին նշանակած է 25 տարիներու անցքերը։

Երուսաղէմ, 7 Յուլիս 1921.

Մ.Վ. Նշանեան։

P R O J E T
d e
R E G L E M E N T O R G A N I Q U E
p o u r
L ' A R M E N I E T U R Q U E

I

L'Arménie turque comprend, conformément à la carte ci-jointe, les Vilayets d'Erzeroum et de Van, la partie septentrionale du Vilayet de Diarbékir, c'est-à-dire la partie orientale du sandjak de Karpout (ayant pour frontière, du côté de l'ouest, l'Euphrate), le sandjak d'Argana et la partie septentrionale du sandjak de Seghert qui forment la partie turque de l'Arménie Majeure, ainsi que le port de Rizé, entre Trébizonde et Batoum, pour faciliter le commerce et l'exportation .

L'Arménie sera administrée par un Gouverneur général Arménien, nommé par la Sublime-Porte avec l'assentiment des Puissances garantes. Il aura sa résidence à Erzeroum.

Le Gouverneur général sera investi de toutes les attributions du pouvoir exécutif, veillera au maintien de l'ordre et de la sécurité publique dans toute l'étendue de la Province, percevra les impôts et nommera sous sa responsabilité les agents administratifs; il instituera les juges, convoquera et présidera le Conseil général et surveillera tous les rouages administratifs de la Province.

Investi de l'Autorité pour cinq ans, le Gouverneur général ne pourra être révoqué par la Sublime-Porte que d'accord avec les Puissances garantes .

Il y aura un conseil administratif central présidé par le Gouverneur général et qui aura pour membres 1. le Directeur des finances, 2. le Directeur des travaux publics, 3. un Conseiller

légiste, 4. le Commandant de la force publique, 5. l'Inspecteur des Ecoles chrétiennes, et 6. l'Inspecteur des Ecoles musulmanes. Ce dernier sera nommé par le Gouverneur général sur la présentation du Chef de la magistrature du Chéri dans la Province.

La Province sera divisée en sandjaks, et ceux-ci seront subdivisés en Cazas. Les Gouverneurs des Sandjaks et les Sous-Gouverneurs des Cazas seront nommés par le Gouverneur général.

Les Gouverneurs et les Sous-Gouverneurs sont des agents délégués par le Gouverneur général et le représentent en tout dans les subdivisions de la Province. Ils sont aidés dans leur administration par deux Conseillers désignés par le Gouverneur général.

II

Le maintien de l'ordre et de la sécurité publique étant à la charge du Gouverneur général de la Province, une somme équivalente aux 20 pour 100 des revenus généraux de la Province sera versée annuellement au Ministère Impérial des finances.

Après prélèvement, sur le reste des revenus de la Province, des frais nécessités par l'administration civile et judiciaire et l'entretien de la gendarmerie et de la milice, l'excédant sera employé ainsi qu'il suit :

1. 80% seront affectés à l'établissement et à l'entretien des voies de communication et d'autres travaux d'utilité publique.
2. 20% seront consacrés à l'établissement et au maintien des Ecoles. Déduction faites des sommes affectées aux Ecoles supérieures, le restant sera distribué, à titre de subvention, entre les Ecoles Musulmanes et Chrétiennes en proportion de la population sédentaire de chaque culte.

III

Il y aura un chef de la magistrature musulmane, nommé par S. M. le Sultan, qui aura l'inspection de tous les Tribunaux du Chéri fonctionnant dans la Province .

Les Tribunaux du Chéri ne connaîtront que des contestations entre Musulmans .

Tous les procès Civils, Criminels et Commerciaux entre Chrétiens ou entre Musulmans et Chrétiens seront jugés par les Tribunaux Ordinaires. Ces Tribunaux seront composés chacun de trois juges dont l'un sera appelé à exercer les fonctions de président. Le Gouverneur général nomme les juges et désigne les Présidents de ces Tribunaux .

La justice de paix est rendue par le Sous-Gouverneur du Caza et ses Conseillers.

Des Règlements spéciaux détermineront le nombre, la compétence et les attributions des Tribunaux du Chéri, des Tribunaux ordinaires et des Juges de paix . Un Code Civil et un Code Criminel seront élaborés conformément aux principes modernes de la justice en Europe .

IV

Il y aura une entière liberté de Culte .

L'entretien du Clergé aussi bien que celui des Etablissements religieux sera à la charge de chaque Communauté .

V

La force publique de la Province s'appuie 1. sur une Gendarmerie et 2. sur une Milice .

La Milice sera composée, à l'exclusion des Kurdes, Circassiens et autres populations nomades, 1. des Arméniens; 2. de

l'élément non-arménien domicilié dans la Province depuis cinq ans .

La Gendarmerie s'occupe du maintien de l'ordre et de la sécurité dans toute l'étendue de la Province.

Elle est commandée par un chef de Gendarmerie, nommé par le Gouverneur général sur la proposition du Commandant général de la force publique de la Province, et placé sous ses ordres immédiats .

La Milice est placée sous les ordres du Commandant général de la force publique, et a pour mission, en cas de besoin, d'appuyer la Gendarmerie .

En temps ordinaire, le service actif de la Milice se composera de 4.000 hommes sous les armes, sans préjudice des garnisons de troupes régulières que le gouvernement Impérial voudrait placer, à ses frais, dans les forteresses et les places fortes de la Province .

VI

La formation du conseil général aura lieu ainsi qu'il suit:

- Chaque Caza enverra deux délégués, un Musulman, un Arménien, élus respectivement par la population Musulmane et Chrétienne du Caza .
- Ces délégués réunis au chef-lieu du Sandjak éliront ensemble deux Conseillers par Sandjak, un Chrétien, un Musulman .

Sont électeurs et éligibles aux deux degrés :

1. Tous les habitants de la Province âgés de plus de 25 ans, possédant une propriété ou payant une contribution directe quelconque ;
2. Le Clergé et les Ministres des différents Cultes ;
3. Les Professeurs et Maîtres d'écoles. Les chefs des

Communautés religieuses reconnues seront, de droit, membres de ce conseil, un pour chaque religion .

Le Conseil général est convoqué une fois par an en session au chef-lieu de la Province pour examiner et contrôler le budget de la Province et la répartition des impôts . Un compte-rendu financier annuel devra lui être présenté par le Gouverneur général.

Le système de perception et de répartition des impôts sera modifié en vue de faciliter le développement des richesses du pays .

Le Gouverneur général et le Conseil général fixeront d'un commun accord tous les 5 ans les sommes à remettre à la Sublime-Porte conformément aux dispositions ci-dessus énoncées .

VII

Une Commission internationale sera nommée pour un an par les Puissances garantes afin de surveiller à l'exécution de ce règlement qui devra être mis en vigueur dans les trois mois de la signature du Protocole .

NOTICE STATISTIQUE
sur la population de l'Arménie turque

Il serait bien difficile de dire exactement le nombre total des Arméniens de Turquie, et plus difficile encore d'établir par des documents authentiques officiels le nombre de ceux qui habitent chaque Vilayet . Aucun recensement méritant ce nom n'a eu lieu . Celui que le gouvernement ottoman a ordonné en 1845 et qui a servi de base aux évaluations de M. Ubicini et à celles de tous les publicistes qui ont parlé de la Turquie après lui, est aussi fort incomplet, quoi qu'il soit le plus régulier de tous les relevés opérés antérieurement ou depuis . En Turquie, on éprouve en général une aversion très marquée contre le dénombrement, et les sujets non-musulmans l'ont considéré en tous temps comme l'avant-coureur de l'aggravation des impôts de capitulation et du Bédélat. Ils ont pour règle presque invariable de déclarer aux agents chargés de l'opérer, les chiffres les plus faibles qu'ils peuvent leur faire admettre, le gouvernement ne possédant pas des Registres d'Etat Civil ni aucun autre moyen efficace de contrôle .

M. Ubicini en se basant sur le recensement de 1845 porte à 2.500.000 le nombre des Arméniens de Turquie, dont 400.000 à Constantinople et dans la presqu'île des Balkans, et le reste en Asie .

Mais dans toutes les parties de l'Empire Ottoman, dans les Principautés, par exemple, où un recensement plus complet a pu être effectué dans les premiers temps, il a été constaté que les chiffres donnés par le dénombrement de

1845 étaient bien au-dessous de la population réelle ou actuelle .

Ainsi l'Egypte en 1871 avait une population de	5.200.000	1)
La Tunisie en 1876	1.500.000	2)
La Serbie en 1876	1.300.000	
La Roumanie en 1873	5.000.000	
	<hr/>	
Total	13.000.000	

tandis que M. Ubicini donne

3.200.000 pour l'Egypte et la Tunisie réunies.

1.000.000 pour la Serbie.

4.000.000 pour la Moldo-Valachie.

Total 8.200.000

Il y a là un excédant de 4.800.000 âmes, ou une augmentation d moyenne de 60% environ .

Pourquoi donc le chiffre de 2 millions et demi, qu'un relevé exécuté il y a plus de trente ans a donné pour les Arméniens, serait-il exact encore aujourd'hui ? La majeure partie des Arméniens des provinces habitent la campagne que les paysans turcs, ne pouvant soutenir leur concurrence, abandonnent pour se concentrer dans les villes où les emplois publics, l'armée et la perception des impôts leur procurent, à l'exclusion des autres races, des moyens d'existence relativement plus faciles. Or, la vie rurale est la seule qui soit favorable à un accroissement considérable de la population, surtout dans un pays pauvre où l'industrie est nulle ou fort peu développée. C'est ce même mouvement de déplacement qui a amené en Crète, en Bulgarie et ailleurs la déperdition de l'élément musulman, tandis que les Chrétiens n'ont cessé d'augmenter malgré les

convulsions périodiques et les guerres . D'ailleurs, un usage qui est rigoureusement observé chez l'Arménien, exige que les jeunes filles et les garçons soient mariés aussitôt parvenus à l'âge adulte; que les fils et les petits-fils vivent sous le même toit avec leurs pères et grands-pères; qu'ils travaillent ensemble, s'inquiètent peu ou point des moyens de vivre ou d'élever leurs enfants, parce que la famille, quelque peu prospère qu'elle soit, assure la subsistance commune. A la mort du chef, le membre le plus âgé de la maison lui succède, et ce n'est que lorsque, par le décès des ascendants, les petits-fils, devenus à leur tour des pères de familles, sont appelés à gérer les affaires de la communauté, que les plus actifs ou les plus riches songent à s'établir ailleurs et à former des groupes nouveaux.

Dans ces conditions, nous serions tenté de partager l'avis de ceux qui, ayant recueilli des informations plus ou moins satisfaisantes sur les contrées habitées par les Arméniens, affirment que le nombre de ces derniers atteint 3,5 millions, si le voisinage des Kurdes n'eût été dans certaines localités une entrave sérieuse du développement et si un nombre considérable de familles, ne pouvant, faute de débouchés, obtenir par l'agriculture de quoi payer les impôts réclamés en numéraire, ne se fussent trouvées dans la nécessité d'envoyer chacune à la Capitale un ou deux de leurs membres qui, laissant à leurs frères ou à leurs parents le soin de nourrir leurs enfants, se chargent de gagner ainsi, pour le compte de tous, l'argent qui doit satisfaire les exigences du fisc. ¹⁾

Nous réduisons donc cette estimation à 3 millions, ce qui constitue une augmentation de $1/2$ million ou de 20% sur le résultat de recensement de 1845, augmentation qu'il faudra attribuer en partie à l'excédant des naissances sur les décès, en partie aux condi_

tions imparfaites dans lesquelles s'est opéré le recensement officiel .

Ces 3 millions d'Arméniens sont répartis ainsi qu'il suit: 400.000 à Constantinople et dans les autres parties de la presqu'île des Balkans; c'est le chiffre que donne M. Ubi_cini et que nous maintenons. Les Arméniens de la Turquie d'Eu_ rope résident presque tous dans les villes où ils s'occupent de commerce et d'industrie, et nous avons des raisons pour croire que leur nombre ne doit pas s'être accru sensiblement.

600.000 en Asie Mineure et dans la plaine de Cilicie, 670.000 dans l'Arménie Mineure (Vilayet de Sivas et Sandjak de Kaïsséri), et 1.330.000 dans l'Arménie Majeure turque, qui comprend les Vilayets d'Erzeroum de Van, la partie septentrio_ ^{et} nale du Vilayet de Diarbékir, c'est-à-dire la partie orientale du Sandjak de Karpout (ayant pour frontière, du côté de l'ouest, l'Euphrate), le Sandjak d'Argana et la partie septentrionale du Sandjak de Seghert .

Les voyageurs Européens, qui visitent habituellement la presqu'île des Balkans et l'Ouest de l'Asie Mineure, ont été por_ tés à croire et à répandre l'opinion que les Arméniens, qu'ils rencontraient un peu partout, étaient également éparpillés sur toute la surface de l'Empire Ottoman. C'est une erreur . La gran_ de masse occupe encore le sol de son ancienne patrie . Toutefois ce n'est pas les grandes agglomérations urbaines qu'il faudrait en juger, tout comme l'on se ferait une idée fausse de la popu_ lation de l'île de Crète, si l'on ne prenait pour base que les villes principales où les Musulmans sont en plus grand nombre ,

ou de celle de la Bulgarie et de l'Herzégovine, si l'on ne visitait qu'Andrinople, Roustchouk et Mostar .

C'est également un fait avéré qu'en Arménie comme dans beaucoup d'autres parties de la Turquie le rapport des Chrétiens et des Musulmans a énormément changé depuis 1845 . Tandis que la population chrétienne s'accroît tous les ans suivant une progression plus ou moins rapide, un mouvement en sens inverse se manifeste chez les Musulmans .

Les causes de ce dépérissement sont complexes :

1. La conscription militaire .
2. L'affluence des musulmans dans les villes .
3. Leur émigration à la capitale et ailleurs pour se mettre au service des fonctionnaires turcs ou gagner leur vie par toutes sortes de moyens .

Si un recensement régulier venait à être ordonné aujourd'hui dans les provinces qui composent l'Arménie turque, on verrait que l'importance numérique a passé des musulmans aux Arméniens .

Il est également à noter qu'une partie des Musulmans qui habitent l'Arménie est d'origine arménienne . Ces derniers ont dans beaucoup de localités conservé les mœurs, la langue et les habitudes de leur race, et il n'est pas rare de rencontrer parmi eux des individus qui se laissent désigner encore par le nom de leur père ou de leur ancêtre arménien: Margos-Oglou Moustafa, (2) Der-Kirkor-Oglou Mehemmed .

Il en est de même des Kurdes qui ont une résidence fixe en Arménie. Il est facile de reconnaître dans les noms

Mamketzi, Mentekli, Slivantzi, Rochgountzi, les appellations des anciennes familles arméniennes des Mamkonian, des Manta_gouni, des Selgouni, et des Rechdouni. Beaucoup d'entre eux pratiquent un grand nombre des usages du Christianisme, et ne sauraient être considérés comme des Mahométans .

Ici une question pourrait se présenter à l'esprit du lecteur qui nous demandera pourquoi les Turcs ont négligé à ce point d'occuper en nombre supérieur les régions de l'Arménie. Ce sont les rigueurs mêmes du climat qui ont conservé ce pays à ses enfants. Le Turc, naturellement paresseux et sensuel, a préféré les contrées tempérées ou chaudes de l'Asie Mineure , de la Turqui d'Europe et de la Syrie aux montagnes couvertes de neiges éternelles et aux plateaux situés à une altitude de plusieurs milliers de pieds au-dessus du niveau de la mer . Il n'a pas d'ailleurs cru nécessaire de s'y établir par politique ou par prévoyance, les Kurdes et tant d'autres peuplades barba_res étant là pour harasser continuellement les habitants et les réduire à l'impuissance .

Il ne fallait pour cela que tolérer leurs méfaits et les encourager au besoin. Il l'a fait, et c'est peut-être le seul cas où l'on ne puisse taxer le Turc de négligence ou de défaut de système .

Notes à la page 2

- 1) Voir la Statistique de l'Egypte par M. de Régný .
- 2) Voir, pour la Tunisie et les pays qui suivent, l'Annuaire de l'Economie Politique de M. Maur. Block.

Notes à la page 3

- 1) Un relevé effectué, il y a quelques années, par le Patriarcat,

a constaté la présence à Constantinople de 30.000 Arméniens établis provisoirement et loin de leurs familles .

Note à la page 5

2) Der correspond au mot abbé; on sait que les prêtres, qui composent le clergé séculier arménien, sont mariés, suivant l'ancien usage de l'Eglise .
